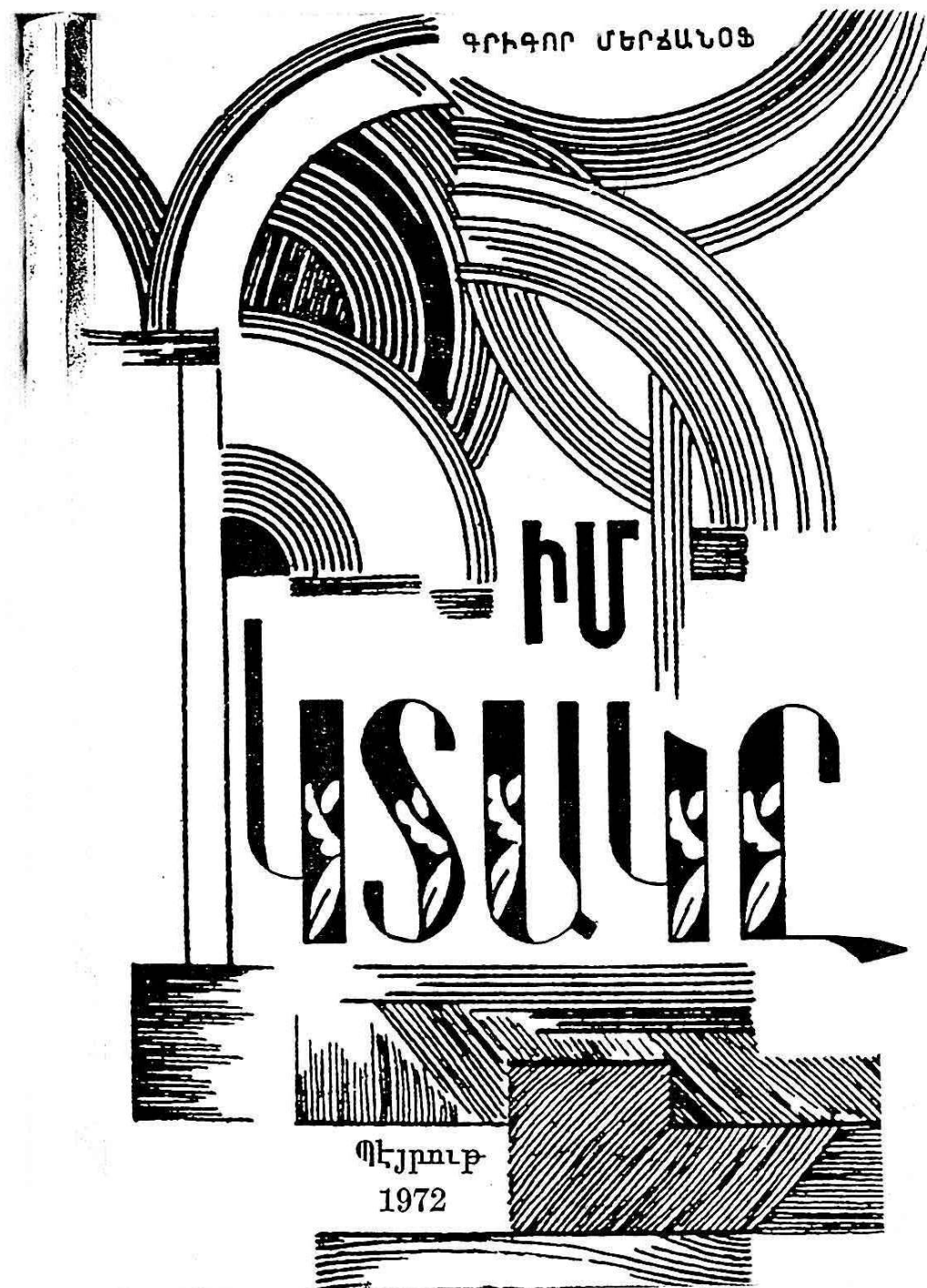

10 Տրանֆ
Ամերիկաներ՝ 2 Տալար
Մ. Արեւիկա՝ 200 Լ. Դ.

Printed in Lebanon

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՃԱՆՕՖ

ԻՄ ԿՏԱԿԸ

Պ Է Յ Ր Ո Ւ Թ

1972

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՃԱՆՕՖ

ՎԱՍՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Միշտ չէ, որ նուիրումն ու առաքինութիւնը իրենց արժանի գնահատութիւնը ստացած են, դժբախտաբար:

Ունեցած ենք անձնուրաց մարտիկներ որոնք, համակ զոհաբերութիւն դարձած, իրենց ամբողջ գոյութիւնը ընծայաբերած են ազգային վեհ տեսլականի մը իրականացումին, եւ սակայն, իրենց վարձատրութիւնը եղած է անտեսումն ու մոռացումը:

Ունեցած ենք խնկելի փառամարտիկներ, որոնք նախընտրած են ծառայել ու գործել աննշմար եւ ստուերի ներքեւ, մերժելով ինքնացուցադրումը եւ արդար գովեստն անգամ, եւ սակայն իրենց անչափ համեստութիւնը, կրկնակ փառաւորումի փոխան, լոկ ուրացումի եւ անշփացումի արժանացած է:

Ունեցած ենք տիպար յեղափոխականներ, ժողովուրդի ու հայրենիքի ծառայութեան ցմահ կամաւորագրուած մարտիկներ, որոնք սրբազան պարտաւորութիւն եւ ուխտ նկատած են ընդհանրական նւապատկներու եւ ձգտումներու կենսագործումին նուիրուիլը, որոնք առաջին գծի վրայ եղած են անձնուրացութեան մէջ, իսկ յետին շարքի վրայ՝ յիշատակութեան եւ անձնայարգութեան պահուն: Բայց ազգային ա՛յն հաւաքականութիւնը, որուն նախաորդ փոխնախորդ նուիրեալներ հանդիսացան այդ խոնարհ հերոսները, փոխանակ լաւագոյն երախտագիտութեան ու մեծարանքի արժանացնելու իր գաղափարանուէր գաւակները, իր անտարբերութեամբ փառալերած է միայն փառութիւնն ու զոհաբերութիւնը մաքսանեցողները, որոնք եկած են սեփականացնելու վաստակ մը որուն կերտումին մէջ բերտինքի ու արիւնի ոչ իսկ կաթիլ մը ունին, եւ պննուելու փառքով մը որուն որքան անարժան, նոյնքան ալ օտար են եղած:

Եւ վերջապէս ունեցած ենք իրենց երդումին եւ սրբութեան անփակտելիօրէն կապուած հայրենասէրներ, որոնք, մինչեւ ետք, պահած են մաքուր իրենց խղմտութիւնը, չեն դադրած ըսելէ նըշմարտութիւնը եւ պաշտպանել արդարութիւնը բոլոր հանգամանքներու մէջ: Արհամարհած են ամէն պատիւ, գովք ու պերճանք որ պէսգի մնան համերաշխ իրենց մաքուր, անխարդախ սկզբունքներուն, ազգային ու մարդասիրական ներշնչումներուն հետ: Անգօսնած են սպառնալիքն ու ճնշումը, հանդուրժած քաղում նենգամիտ վերաբերումներ, բայց երբեք չեն դրժած իրենց երդումը, չեն ատած ինչ որ կը պաշտէին երէկ, չեն ուրացած՝ ճշմարիտ հայրենասիրու-

թիւմն ու ազգասիրութիւնը, որոնց հետեւողակա՞ն հաւատարմութիւն խոստացեր էին:

Այսպիսի խոնարհ, իր ծառայութեանց մէջ անարդար վերաբերումի արժանացած, գրեթէ մոռացումի մատնուած տիպար մը եղած է հերոսը առջն յուշագրքին, որում էջերէն կ'արտացոլայ օրինակելի Ակաբագիրն ազնիւ հայուն, գաղափարական մարդուն եւ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարի երախտաստրին:

Իր կեանքը եղած է, դեռ պատանի տարիքէն, մտասեւեռում մը, մշտավառ ձգտում՝ իր ժողովուրդի ազատագրութեան, ազգային անկախութեան կեդտումի՞ն, հայութեան Յուրական Դատին յազրամակին: Ծառայութիւնը իր մէջ եղած է կիրք, Աուիրումը Որպատակ, որում օտարոտի են եղած փառքի ու վայելքի ակնկալութիւնը, իսկ խորշելի՝ անապարծութիւնն ու ինքնագովութիւնը:

Արդար վրդովում եւ հետեւողական սկզբունքայնութիւն կ'արտայայտեն անոր սուր քննադատութիւնները, դառնալով վկայութիւն հեղինակի բարձր Ակարագրին, զիջումն ու դիմաշրջութիւնը ձաղկող ագիին որ իր գաղափարին ու համոզումներուն Ակատմամբ ուղղափառ հաւատարմութիւն ցուցաբերողինը կրնայ ըլլալ: Համեստ ու անշահախնդիր մարտիկն է ան, որ չի կրնար չարտայայտել իր ցասումը գաղափար եւ վստահութիւն չարաշահողներուն, ընդդէմ մարդոց՝ որոնք, անարժան ժառանգորդներն են դարձած յեղափոխական սերունդի մը վառակին, այս մէկը մտնելով ու շահագործելով նպատակներու համար որոնք ոչ միայն անձնական ու խմբակային են, այլեւ, մանաւանդ, կը կազմեն ժխտումը կազմակերպութեան սկզբնական ծրագրին ու գործունէութեան:

Ընթերցողը կրնայ չբաժնել, գուցէ, յուշագրքի հերոսին գաղափարական բոլոր հայեացքները, բայց ամէն տարակոյտէ վեր է որ, ընթեռնելէ ետք այդ էջերը, կը լեցուի յարգանքով անոր հերոսի խոնարհ ու անձնուէր անհատականութեան, իր սկզբունքայնութեան մէջ միշտ անշեղ մնացած հայու Ակարագրին հանդէպ:

Այս յուշագրքի հրատարակութիւնը, անոր հերոսի բարեկամներուն կողմէ, յարգանքի ու երախտագիտութեան համեստ տուրք մըն է ընծայուած Համեստ Հայուն, որուն հանդէպ եթէ ներկան գտնուեցաւ պարտազանց, սակայն ապագան պիտի գիտնայ, անտարակոյս, զինք վարձատրել արժանաւորապէս հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրութեան պատմութեան մէջ:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵՐՃԱՆՕՅԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ

Ծնած եմ Ա. Պոլիս (Էտիրնէ), 25 Մարտ 1880-ին, ռուսահայատակ ծնողքէ: Մեր ընտանիքը կը բաղկանար, բացի ծնողներէս, եօթ եղբայր-քոյրերէ:

Մինչեւ ութ տարեկան յաճախած եմ Պուլկարական Վարժարան, Էտիրնէի մէջ: 10 տարեկանիս զիս ղրկած են Պուլկարիա, ամուսնացած քրոջս մօտ: Այստեղ մտայ պուլկարական Կիմնագիտ եւ իմ կրթութիւնը, ընդհանուր առմամբ, եղաւ պուլկարերէնով որ եկաւ բռնելու մայրենի լեզուիս տեղը: Իսկ հայերէնը սորված եմ լոկ ինքնաշխատութեամբ, առանց երբեք տիրանալու նախնեացս քաղցրաբարբառ լեզուին: Սակայն խոստովանիմ, որ պուլկարերէնի մէջ ունեցածս հմտութիւնն ալ եղաւ փրկարար: Շրնորհիւ ասոր կրցի ճողոպրիլ թրքական արիւնոտ թաթէն: Երեքուկէս ամիս զիս անլուր չարչարանքի ենթարկեցին բանտի մէջ: 72 անգամ ալ հարցաքննեցին մերթ տանջանք եւ մերթ համոզկեր լեզու գործածելով ինծի դէմ: Հակառակ զիս խոստովանեցնելու բոլոր միջոցներուն կրցի պահել ինքնութիւնս, հայկական ծագումս: Պուլկարերէնի մէջ ունեցածս հմտութիւնը կասկած չթողուց պուլկար առեւտրական մը ըլլալուս մասին...:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը մտած եմ 1890-ին ազգիս ազատագրութեան ու վերելքին ծառայելու անդառնալի երզումով, զոր պահած եմ ու կը պահեմ հաւատարմութեամբ: 1905-ին մեկնած եմ Կովկաս իմ մասնակցութիւնս բերելու հայ-թաթարական կռիւներուն, որոնց մէջ իմ ժողովուրդի Փիզիքական ապահովութեան սատարած ըլլալուս իրականութիւնը մեծ սփոփանք մը եղած է ազգիս ցաւով մրրկող հոգիիս: Դեռ համեմատաբար փոքր տարիքէս փորձառական շրջան մը ապրած եմ պայթուցիկ նիւթերու պատրաստութեան մէջ: Քրիստափորի եւ

Քենտիրեանի փորձերուն անյաջողութիւնը, ինչպէս նաեւ Սուլթանի դէմ գործուած մահափորձին ձախողութիւնը խոր վէրք ձգեցին սրտիս մէջ: Ինքնաբերաբար մղուեցայ ուսումնասիրելու, հասկնալու պատճառները այդ ձախողութեանց, եւ տիրանալու պայթուցիկ նիւթերու պատրաստութեան գաղտնիքներուն, որպէսզի չկրկնուին նախկին սխալները եւ խնայուին թանկագին կեանքեր ու կորուստը անսգիւտ պատեհութիւններու: Առաքելութեան մը կատարումի ընթացքին վիրաւորուած եմ 32 տեղէ, քիչ թէ չատ ծանր վէրքեր ստանալով: Ինքզինքս վտանգի ենթարկելով չեմ ձգած որ անդամահատեն զիս սրունքէս, ամենաանյուսալի մէկ պահուն, երբ այսպիսի վիրահատութիւն մը փրկարար կը նկատուէր վերապրելու համար: Գանձակի ոստիկանատան մէջ գտնուող 12 ոստիկանները կորուստի մատնեցի: Նմանապէս օդահան ըրի Ղարապաղի (Շուշի) հին պարսկական պալատը, ուր բոյն դրած թաթարները արգելք կ'ըլլային մեր Ֆետայիներու գործունէութեան: Շնորհիւ այս ահաբեկութեան յաջողութեան նոր սպանդ մը խնայուեցաւ Շուշիի բնակչութեան:

1909-ին մասնակցած եմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թ-րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, ներկայացընելով Պոլիսը (Վիշապ): Ասիկա տեղի ունեցաւ Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք: Պիւրօ Կառավարութիւնը, իւրաքանչիւր Պատգամաւորի ընդունակութիւնը նկատի առնելով, անոր համապատասխան առաքելութիւն կը թելադրէր: Ինծի առաջարկուեցաւ Երեւանի ոստիկանապետի պաշտօնը, զոր մերժեցի առարկելով, որ այս մէկը իմ գործը չէր: Մանաւանդ որ կապուած էի Վիշապի Կեդրոնին, որ ինծի վստահած էր շրջանի լրտեսները ահաբեկելու գործը: Ասոր համար Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն ինծի ղրկած էր 4006 տոլարի գումար մը, որ պիտի օգտագործուէր առաջադրուած նպատակի յաջողութեան համար:

Նոյն շրջանին Պիւրօ Կառավարութիւնը առաջարկեց ինծի որ կազմակերպեմ Ղարապաղի պաշտպանութիւնը: Պայմաններ դրի եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ուղեցի: Գոհացում չտրուեցաւ: Ես ալ խորհուրդ տուի իրենց որ չառնեն քայլեր որոնք Ժողովուրդի ջարդուելուն պատճառ կրնան ըլլալ: Զիս չլսեցին: Մեկնելէս ետք 12 մաուզերիստներէ բաղկացած խմբակ մը կը ղրկեն Ղարապաղ:

Ամիս մը ետք լուր կը հասնի որ բոլորն ալ սպաննուած են, իսկ 4000 շուշեցիներ ալ սուրէ անցուած: Պիւրոյի մարդոց ապիկարութիւնն ու անհեռատեսութիւնը իր պտուղը տրւած էր:

Հակառակ բոլոր դառնութիւններուն եւ յուսախարութիւններուն, երբ, 1918-էն ետք, ինծի առաջարկուեցաւ Պոլիս դառնուող եւ թրքական իշխանութեանց հետ գործակցող հայանուն լրտեսներու հաշուեյարդարը կատարել, երկար չվարանեցայ: Ընդունեցի այս առաքելութիւնը եւս որ յաջողութեամբ պսակուեցաւ:

Ազգիս հանդէպ մատուցածս վերջին ծառայութիւնը եղաւ հայակեր Սայիտ Հայիմի ահաբեկումը, որուն մասին ընթերցողը երկարօրէն կը կարդայ յուշերուս մէջ:

Ասկէ ետք քաշուեցայ հասարակական ծառայութեանէ: Որովհետեւ տեսայ ու համոզուեցայ որ Հ. Յ. Դ. ի Պիւրոն ինկած է անսկզբունքայնական, կուսակցութեան հիմնական Ծրագրէն շեղած եւ կազմակերպութիւնը անձնական շահերու ծառայեցնող մարդոց ձեռքը: Այս մասին եւս ընթերցողը կրնայ գոհացնել իր հետաքրքրութիւնը թերթատելով յուշերուս հետագայ էջերը:

Այսօր երբ իմ մայրամուտի սեմին կը դառնուիմ, կ'ափսոսամ միայն որ փառաւոր կազմակերպութիւն մը, դարձած շահագործումի միջոց անարժան դեկավարներու ձեռքին մէջ, կը ծառայեցուի ճիշդ ա'յն նպատակներուն դէմ, որոնց օգտին համար Զաւարեաններ ու Քրիստափորներ ծնունդ տուին Դաշնակցութեան եւ զոհուեցան ալ անոր համար:

Թող Պատմութիւնը, ապագան հանդիսանայ արդար դատաւորը:

ԻՆՉՈՒԻ ՔԱՇՈՒԱԾ ԵՄ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ

Նրկար տարիներ անձնուիրաբար ծառայեցի Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշին տակ, ունենալով այն համոզումը, որ Ազգիս ու Հայրենիքիս օգտակար ըլլալու, ժողովուրդիս ազատութիւնն ու խաղաղութիւնն բերելու լաւագոյն ճամբան էր անիկա: Իմ ուխտս եղաւ նուիրական, բուրանուէր: Չճանչցայ երկիւղ ու վհատութիւն նոյն իսկ ծանրագոյն պահերուս: Համոզուած էի որ ազգին փրկութեան զինուորագրուողը պարտի տոկալ զոհողութիւններու գերագոյնին, ի պահանջել հարկին կեանքն ալ վրայ տալ: Առանց պայքարի եւ նուիրումի չէր կրնար ըլլալ յաղթանակ, եւ ես պատրաստ էի տալու, ընծայելու ամբողջ ունեցածս:

Իմ մէջ առաջին րնկրկումն ու հիասթափութիւնը զգացի այն օրէն, երբ կրցի նշմարել տարբերութիւնը որ կար գործնական եւ ցուցական հայրենասիրութեան միջեւ: Նրբ ծանօթացայ ղեկավարներու, գործ ունեցայ անունով առաջնորդներու հետ որոնց գործը ժխտումն էր իրենց խօսածին, որոնք ոչ միայն անկարող էին կենսագործելու կուսակցութեան ազգանուէր նպատակները, այլեւ, իրենց վարքագիծով ու սկզբունքային կեցուածքով, կեցած էին ժխտական դիրքի վրայ, հայրենիքի ու ժողովուրդի անունով կը ծառայէին ամէն բանի, բացի այդ ժողովուրդէն ու հայրենիքէն, որոնց նուիրուելը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն համար կեանքի նպատակ ու մեծագոյն վարձատրութիւն էր:

Կսկիծը սրտիս մէջ հետեւած եմ, ականատես եմ եղած իրենց պաշտօնին ու դիրքին անարժան չէֆերու գործունէութեան: Արիւնած է սիրտս չափելով խորութիւնը աղէտներուն որոնց ենթարկուած է մեր ժողովուրդը զինք ղեկավարել յաւակնողներուն ապիկարութեան եւ անհեռա-

տեսութեան հետեւանքով: Ըմբոստացած է հոգիս, անհանգստացուցած է զիս խղճմտանքի ձայնս, սակայն շարունակած եմ գործս այն յոյսով, որ դառն փորձութիւնները կրնան զգաստացնել մեծամիտներուն եւ անկարող մարդոց: Այս սպասումը, սակայն, արդիւնք չէ տուած, ժամանակի սահանքին հետ նոր ձախողութիւններ ու վիշտեր կուտակուած են, որոնց գինը վճարողները եղած են Հայ Յեղափոխութեան զինուորագրեալ ազնիւ մարտիկներն ու մեր բարի եւ արի ժողովուրդը:

Կուսակցութեան շարքերէն ներս իմ մղած պայքարի երկար տարիներուն յաճախ գտնուած եմ մեր կուսակցական բարոյականութեան հետ անհաշտ, անոր հակասող հրեւոյթներու առջեւ որոնք ընդվզեցուցած են զիս: Բնաւ չեմ հանդուրժած գաղափարն ու սկզբունքը շահի ու փառքի հասնելու միջոց դարձնողները. Միշտ դատապարտած եմ ընթացքը կեղծ ու չահածարաւ մարդոց, որոնք առաջին փախչողն են զոհողութեան առջեւ, բայց որոնք կը սիրեն, կը յաջողին սլարծենալ ուրիշներու արեան ու քրտինքին վաստակով:

Որոշեցի քաշուիլ Դաշնակցութենէն երբ ալ համոզուած էի, որ անոր դրօշին ներքեւ աւելի երկար մնալը գործուած սխալներուն, ազգայնաս ու հայրենաքանդ արարքներուն մեղսակից ըլլալ պիտի նշանակէր: Երբ ալ հետեւցուցած էի որ աւելի երկար պիտի չկրնայի շնչել ստեղծուած այդ ասլականեալ մթնոլորտին մէջ: Մարդիկ, ինքզինքնի՛ն, Արամներու եւ Զաւարեաններու փառաւոր ժառանգութեան տէր նկատող այսպէս կոչուած չէֆեր, չէին ուղեր գիտակցիլ իրենց վնասակար ընթացքին: Գիտակցաբար կուրացեր էին, չէին ուղեր նշմարել որ կեանքի անիւը կը շարունակէր թաւալիլ, պէտք էր քայլ պահել անոր հետ, ետ չմնալ: 32 տարուան փորձառութիւնը պէտք էր իրենց խելքը գլուխը բերեր որ անդրադառնային իրենց սխալներուն ազգային ու միջազգային կեանքի մէջ, ու որդեգրէին կեցուածք մը որ Հայ ժողովուրդի ներկայի շահերուն կը համապատասխանէ:

Քանի՜ առիթներով գրած եմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վերին Մարմիններուն եւ պահանջած Կուսակցութեան ընդհ. գոյավիճակի եւ քաղաքականութեան վերաբըննդութիւն մը: Քննադատութիւն չեմ խնայած ի սէր Կուսակցութեան, Ազգին, Հայ ժողովուրդին, ի յարգանք

մեր բոլոր նահատակներուն որոնք տեսլականի մը համար զոհուեցան: Բայց իմ բոլոր դիմումները, խնդրանքներն ու քննադատութիւնները անպատասխան մնացին:

Դաշնակցութեան Պիւրոյին ղրկուած վերջին նամակիս մէջ երկու կարեւոր հարցեր դրի իրենց առջեւ.

Ա.— Մարքսիզմը որո՞ւմ Դաշնակցութեան շարքերուն,

Բ.— Ձանալ համաձայնութեան եղբ մը գտնել ներկայ Հայաստանի Կառավարութեան հետ ու վերջ տալ շարունակուող անիմաստ եւ անօգուտ ընդդիմութեան:

Մինչեւ այսօր պատասխանի կը սպասեմ: Եթէ հակառակ էին նամակիս բովանդակութեան, ընկերական տարրական քաղաքավարութիւնը կը պահանջէր որ պարզէին իրենց տեսակէտը եւ համոզէին զիս իմ կեցուածքիս սխալ ըլլալուն:

Ինչպէս ըսի՝ մարդիկ չբարեհաճեցան ուշադրութեան առնել դիմումս, որովհետեւ ես կուրօրէն հրամաններ գործադրողներ չէի, զիս կը նկատէին ըմբոստ եւ անկարգապահ, որովհետեւ չէի խոստափիր ըսելու ճշմարտութիւնը որ հաճելի չէր իրենց համար: Դեռ փոքր տարիքէս սկզբունք դարձուցեր էի սեփական դատողութիւնը ուղեկից ունենալը: Աչքերս փակ հետեւող չէի, ենթարկուելէ առաջ պէտք էր համոզուէի որ ինծի յանձնուող գործը իր յաջող արդիւնքը պիտի կրնար տալ:

Կուսակցական կարգապահութիւնը յարգող եղած եմ, առանց մոռացութեան տալու առաջարկի մը, որոշումի մը շուրջ լիճելու, վերաքննութիւն պահանջելու իրաւունքը որ սոյնքան նուիրական է: Բայց այս մարդիկը կոյր հնազանդողներ կ'ուզէին կամ այդպիսիները կը նախընտրէին: Կուսակցութեան Ծ-րդ. Ընդ. անուր Ժողովին, իմ կողմէ ներկայացուած տեղին ու վճռական առարկութեանս դէմ, Սիմոն Վրացեան տեղէն ցատկեց եւ գոչեց երեսիս սպառնական՝ «Քանի որ չես ընդունիր Վերին Մարսիս հրամանը, կը վռնտուիս Դաշնակցութենէն»: Խեղճը դեռ անծանօթ էր Գրիգորին անցեալին: Ձէր գիտեր որ իր երեսայ եղած ժամանակ Գրիգորը պատասխանատու գործերու մէջ էր Քրիստափորին եւ Ռոստոմին հետ:

Բնական է, որ ինծի կը սնար հեռանալ բողոքելով Վիշապի Կ. Կ.ին:

Կարճ ատեն մը ետք կը ստանայի նամակ մը Ռուբէնէն որ կ'ըսէր.— «Գրիգոր, մենք քեզ չկրցինք ճանչնալ:

Մենք քեզմէ շատ գործեր կը սպասենք»։ Այո՛, շատ ամսոս, որ մինչ այդ, մարդիկ գործադրութեան դրեր էին իրենց վտանգաւոր եւ նոյնքան մանկամիտ ծրագիրը, զայն վստահելով Տէլի Ղազարին ու Արսէն Միքայէլեանին։ Հետեւա՞նքը՝ աղէտ։ 24.000 հայերու ջարդ ու տեղահանութիւն։ Բայց ո՞վ փնտռեց կամ նուազագոյնը կախակայեց ասոր պատասխանատուները։ Ո՛չ ոք։ Մարդիկ, 32 տարի է ի վեր բոլորուած ինթալիին շուրջ, անոր մեղքը կը վայելէին։ Թող ծծե՛ն, մինչեւ որ հատնի։

Կ'ուզեմ շեշտել կէտ մը — ես քաշուած եմ Դաշնակցութենէն եւ ոչ թէ հրաժարած։ Կը շարունակեմ հաւատալ եւ իմ միջոցներով ծառայել Դադափարին որ իմս եղած է դեռ պատանեկութենէս։ Այդ գաղափարը չեմ կրնար ըմբռնել անջատաբար հայրենիքիս եւ ժողովուրդիս անհաւանդ ծառայութենէն, որ կը մերժէ ամէն անձնական ու հատուածական շահագիտութիւն, որ կուսակցութիւններու գոյութիւնը կ'ընդունի միջոց ծառայելու հայութեան, եւ ոչ թէ նպատակ որ ազգին ու հայրենիքին շահը կը ստորադասէ, կ'ուրանայ որպէսզի անձնական կեղտոտ ակնկալութիւնները քաւարարուին։

Ես այս կարգի Դաշնակցութիւն չեմ ճանչցած ու պիտի չճանչնամ։

Հետագայ էջերուն մէջ ես կը նկարագրեմ, թէեւ հակիրճ, այսուհանդերձ ամենայն հարազատութեամբ, Պիւրոյին եւ առանձին անհատներու հետ իմ ունեցած տարակարծութիւնները, վէճերը, որոնք զարգացան, խորացան եւ աստիճանաբար յանգեցան սկզբունքային հակասութիւններու, ստիպելով ինծի որ քաշուիմ Դաշնակցութենէն եւ ընդհանրապէս հանրային ամէն գործունէութենէ։

Իմ խիղճը հանգիստ է հիմա։ Իմ համեստ միջոցներով, բայց հաւատքով ու ամբողջական նուիրումով ծառայած եմ ժողովուրդիս ու հայրենիքիս ազատագրութեան, ասոնց վերելքին։ Եթէ աւելին չկրցի ընել, այդ մէկը իմ մեղքովը չէր։ Մեղաւորները Ազգին Դատաստանին առջեւ Թող բերէ պատմութիւնը։

ԻՆՉՈՒԻ ԳԺՏՈՒԱԾ ԵՄ ՃԱԻԱՐԾ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ՀԵՏ

Շաւարշի հետ անձնական բնոյթի որեւէ հաշիւ կամ հակառակութիւն չեմ ունեցած, եւ չեմ ալ կարծեր որ Շաւարշը ինձմէ աւելի լաւ ճանչցող մէկը գտնուի:

Իր բնութագիրը տալով յայտնեմ, թէ Շաւարշին մէջ քանի մը Շաւարշներ կան:

Առաջին նկատողութիւնս այն է, որ անիկա չէ եղած եւ ոչ ալ կրնար իրաւ յեղափոխական մ'ըլլալ: Իր նիւթապաշտ, շահագէտ ու սեւ-նախանձ բնաւորութիւնը ժըխտումը կը կազմէր ճշմարիտ յեղափոխականէ մը պահանջուող յատկութեանց: Մինչդեռ, այս մարդը, իր անշափ փառասիրութեամբ ու գոռոզամտութեամբ, սեփական կարողութիւնները գերազնահատելու անզուսպ մարմաջով չէր հանդուրժեր ոչ ոքի, մանաւանդ իրմէ կարող եղողները, որոնց նկատմամբ կը տածէր ատելութիւն: Զինք չափաւորութեան մէջ պահելու ճիգերը յաճախ ապարդիւն կը մնային: Հարկ էր հետեւիլ իրեն կրնկակոխ, եւ ամէն վայրկեան վար քաշել քղանցքը...

Թուրքիոյ մէջ, Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, Թրքահայերու հոսանք մը սկսաւ դէպի 'Իաշնակցութիւնը: Ոգեւորութեան մղումով Կուսակցութեան շարքերը մտածնհրուն մէջ կը գտնուէր Շաւարշը որ, իր մտաւորական կարողութեանց բերումով, աւելի շատ ղեկավար եւ գիտակից շրջանակներու մօտ գտնուեցաւ: Սկիզբը աշխատակցեցաւ «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»ին, յետոյ ուղարկուեցաւ Թրքահայաստան՝ «ՅԱՌԱՋ» Թերթը խմբագրելու:

1915-ի արհաւիրքը եղաւ Շաւարշն ու զիս իրար մօտեցնողը: Սա յատկապէս այն օրերուն էր, երբ մեր գըլ-

խաւոր ընկերները ձերբակալուած ու աքսորուած էին, իսկ մնացեալներուն եւ ընդհանրապէս սլարդ շարքին վրայ ալ կախուած էր հաշուեյարդարի սպառնալիքը:

Աքսորէն դեռ ամիսներ առաջ ես կըցեր էի նախատեսել գալիք վտանգը: Զգուշացուցեր էի մեր բոլոր ընկերներուն որ շուտով հեռանային Պոլիսէն քանի հնարաւորութիւն կար տակաւին: Հակառակ իմ թախանձագին պընդումներուս, գրեթէ մեծամասնութեամբ մերժեցին խորհուրդս, կարեւորութեան չառնողներ ալ եղան: Ոմանք ալ սլատառխանեցին անտեղի սկզբունքայնութիւն ցուցաբերելով, թէ՛ պիտի նախընտրէին ժողովուրդին հետ կրել ճակատագիր մը, որուն սահմանուած էին... Շահրիլեանը ասոնցմէ էր. անդադար կը կրկնէր վեհանձնութեան հետ չփոթուող բարեմտութեամբ. «Մենք դասալիք չենք կրնար ըլլալ, Գրիգոր», կը բացականչէր ձեռքը սեղանին զարնելով:

Զգալով որ հետապնդումի տակ կրնամ ըլլալ, 15 օրը մէկ կը փոխէի բնակարանս: Մնայուն տեղափոխութեան մէջ ըլլալով կըցի հետքս կորսնցնել տալ: Ասիկա օգնեց օձիքս ազատելու:

Վրաս պոլլկարական անցագիր կը կրէի: Պոլլկարի հանգամանքով եւ պէիս ու մօրուք ածիլած՝ ինքզինքս կերպարանափոխած էի եւ կը շրջէի ազատ եւ աննկատ հետապնդող ոստիկաններէ՝ որոնք կը վխտային այդ օրերուն:

Շաւարշը երեք անգամ մահուընէ ազատած եմ: Մեր ընկերներու ձերբակալութենէն եւ աքսորէն ետք, սկսայ տենդագին փնտռուի մը: Արդեօք հետապնդումէ ու տարագրութենէ զերծ ընկերներ մնացած չէին, որոնց կարելի ըլլար օգնել եւ փրկել: Իմացայ որ Շաւարշ դեռ չէ ձերբակալուած: Ամէն վտանգ աչք առնելով իսկոյն Իւսկիւտար անցայ: Գացի տունը ուր կը բնակէր անիկա ինքզինք ձգած բախտին, տխուր եւ յուսահատ, ամէն վայրկեան սպասելով ոստիկանի մը երեւումին որ պիտի դարձնակապ անցընելու դաստակներուն եւ տանելու հոն, ուրկէ չվերադարձան ու ա՛լ ետ պիտի չգային միւսները:

Գտայ Շաւարշը եւ յուսադրեցի զինք. թելադրեցի իրեն որ ինծի հետեւի. ըսի որ ապահով թաքստոց մը գտնած եմ իրեն համար, ուր կրնայ ապաստանիլ անվտանգ: Հետեւեցաւ առանց բառ մ'արտասանելու: Զինք տեղաւորեցի տուն մը որ իր յարմարութիւններով լաւագոյննե-

րէն էր:

Յարաբերութեան մտանք արտասահմանի հետ: Տեղեկութիւններ կը ստանայինք զանազան աղբիւրներու միջոցաւ: Կր պատրաստէինք տեղեկագիրներ եւ զանոնք կր յանձնէինք տարբեր դեսպանատուններու, որոնք կը տեղեկանային անցուդարձերուն եւ իրենց հերթին զանոնք արտասահման կը փոխանցէին: Կ'աշխատէինք անդուէ որքան կը թոյլատրէին մեր նեղ պայմանները:

Դեռ Վարդգէսն ու Զոհրապը աքսորուած չէին: Միջոցը կ'ունենալինք խորհրդակցելու: Մահն կարելին կ'ընէինք արտասահմանն ու օտար տէրութիւնները տեղեկ պահելու թուրքիոյ ներքին կեանքին: Առարկելով որ ձեռագիրները դժուար ընթեռնելի են՝ պահանջուեցաւ որ տեղեկագիրները մեքենագրեալ ներկայացնենք: Ոչ գրամեքենայ ունէինք եւ ոչ ալ մեքենագրող: Սակայն կրցի հարթել եւս այս դժուարութիւնը:

Յաճախ կ'երթայի Ռոպերթ Գոյէճ, ուր ունէինք ուսանողներէ եւ աշխատաւորներէ կազմուած խումբ մը, որուն անդամներուն ինքնապաշտպանութեան եւ գինավարժութեան քսներ կուտայի: խումբին մէջ կար լ'նկեր մը, որ Գոյէճէն չըջանաւարտ ըլլալէ ետք, սոյն հաստատութեան մէջ կը պաշտօնավարէր: Մեքենագրել գիտէր եւ կրնար տրամադրութեանը ներքեւ գրամեքենայ ունենալ: Տրամադիր եղաւ գործակցելու: Այսպէսով ունեցանք երրորդ աշխատակից մը:

Դեսպանատուները, որոնց հետ կը գործէինք՝ շատ գոհ էին մեզմէ: Օր մը Շաւարշը զանգատեցաւ որ Ս. շատ տառասխալներ կ'ընէ. անգլերէնն ալ տկար է: «Շաւարշ - ըսի, - եթէ դուն աւելի լաւ գիտես՝ քանայ ուղղել քո լոր սխալները: Հագիւ կրցեր ենք գտնել մեր գործը դիւրացնող մէկը: Պատճառ մի ըլլար որ կէս Գամբան մնանք»:

Ս. ալ իր կարգին կը զանգատէր, թէ Շաւարշ լաւ վերաբերում չունի իրեն հանդէպ: Կը ջանայի մեղմել առաջինին վանողական կեցուածքը եւ հանդարտեցնել երկրորդը որպէսզի գործը չտուժէ:

Երկու-երեք ամիս հաղիւ անցած էր երբ Շաւարշ ըսաւ, խորհրդաւոր շեշտով, թէ Ս. յարաբերութեան մէջ է եղեր, իբր թէ, Ապահովութեան (Քըսմը Սիասի) Տնօրէն Ռիշատին հետ: Պատասխանեցի. «Շաւարշ, ըսածդ ծանրակշիռ մեղադրանք է, փաստեր ունի՞ս: Եկուր հետեւինք

իր յարաբերութիւններուն: Եթէ իրականութիւն դուրս գայ վերագրումդ՝ այդ ատեն դժուար պիտի չըլլայ զինք մաքրելը»: Շաւարշ չկրցաւ հիմնաւորել իր ամբաստանութիւնը, եւ մենք շարունակեցինք մեր գործը սովորականին պէս:

Ասիկա մէկ ապացոյցն էր իր նախանձոտ ու այլամերժ նկարագրին, որ կրնար աւերներ գործել եթէ ժամանակին չճշտուէր:

Այսպէս սահեցաւ ամիսներ: Օր մ'ալ լուր առինք որ մեր ձերբակալուած բոլոր տղաներն ալ ջարդուած են: Տեղահանութեան կարգը Պոլիս գտնուողներուն պիտի գայ: Դիշերը ցերեկին խառնած թաղէ-թաղ կը պտըտէի մէկ կողմէ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ թելադրելու, իսկ միւս կողմէ պատրաստելու համար դիւրավաւ նիւթեր: Նպատակս էր Պոլիսը իր արուարձաններով կրակի տալ, եթէ զանգուածային տեղահանութեան հրահանգը հոս եւս գործադրել փորձէին: Ետքէն հաստատեցի որ այս սպառնալիքը իր օգտակարութիւնը ունեցած էր: Բնական է, որ նման դիտաւորութիւններ ու որոշումներ գաղտնի չեն մնար: Լուրը մինչեւ կառավարութիւն հասած էր: Պատասխանատուները հաշուած էին պատահելիքին ծանրակըշուութիւնը: Պոլիսը տեղահանութենէ զերծ կացուցանելու մէջ իր դերը ունեցած է նաեւ այս սպառնալիքը:

Մեր բնական սուներ յաճախ ոստիկաններու այցելութիւնը կ'ընդունէր: Բարեբախտաբար միշտ ալ իմ բացակայութեան: Բնական է զիս կը փնտռէին: Հօրս հարցուցեր էին, թէ «Ո՞ւր է զաւակդ»: Պատասխանը եղած է. «Շատոնց Պուլկարիա անցած է. ուր գտնուելէն տեղեկութիւն չունիմ»: Կը ձերբակալեն հայրս: Խեղճը արդէն ծեր էր ու ձեռքերը կը դողային: Սնուելու պահուն իսկ օգնութեան կը կարօտէր: Առանց հաշուելու տարիքը՝ քաշկըռտելով կը տանին որ իմ տեղ զինք աքսորեն:

Այդ օրերուն ռուսական դիւանագիտական գործերը կը վարէր Ամերիկեան Դեսպանատունը: Քոյրս կը շտապէ հոն իմաց տալու ծերունազարդ հօրս ձերբակալութեան շուրջ եւ խնդրելու որ խնայեն անոր արդէն հալումաչ վիճակին: Այդ շրջանի Մ. Նահանգներու Դեսպանը՝ Մորկընթաուն, կը հաճի միջամտել եւ ազատ ձգել տալ հայրս որ տուն կը վերադառնայ:

Օր մը Շաւարշին հետ փափաք ունեցանք Թաքսիմի

կողմերը երթալու: Դէմյանդիման եկանք կոմիտաս Վարդապետին, որ նոր վերադարձած էր աքսորէն եւ քիչ մըն ալ շուարուն վիճակ ունէր: Ճանչցաւ մեզ եւ սաստեց, ըսաւ, որ անխոհեմութիւն էր մեր ըրածը, եւ պատուիրեց որ մեր տուները վերադառնայինք:

Օրին մէկը Պուլկարական Դեսպանատուն գացեր էի տեղեկագիր մը յանձնելու: Դեսպան Քոլոշեւը զիս տարաւ իր սենեակը եւ հարցութեամբ զիս, թէ ո՞ւր ծնած, եւ ո՞ւր սորված եմ պուլկարերէնը: Յայտնելէս ետք, թէ տակաւին շատ փոքր հասակիս պուլկարական դպրոց յաճախած եմ եւ այս Ժողովուրդի լեզուն քննած է մայրենի լեզուիս տեղը, իսկ հայերէնը ինքնաշխատութեամբ սորված եմ, տեղեկութիւն ուզեց մեր աքսորեալ ընկերներուն մասին: «Ես ալ Ժամանակին Մակեդոնական յեղափոխական էի» – ըսաւ, եւ տւելոց նկատելի դառնութեամբ՝ «Ինու Ռոպերթ Գոլէճը յաճախած օրէս կը հետապնդէինք Մակեդոնիոյ ազատագրութիւնը որ տակաւին չէ իրականացած»:

Յետոյ շարունակեց.

«Գիտէ՞ք ինչու համար ձեզ մինչեւ սենեակս բերի»:

«Պիտի ուզէի սիրով իմանալ եւ ձեզ լսել» պատասխանիս վրայ յարեց. – «Գաղտնիք մը պիտի հաղորդեմ, եւ համոզուած եմ որ ձեզմէ դուրս մարդ պիտի չ'իմանայ: Մենք, հակառակ մեր կամքին, մեր դարաւոր թշնամիին՝ Թուրքերուն հետ միատեղ պատերազմի պիտի մտնենք: Ճամբաները պիտի փակուին եւ ասիկա շատ աննպաստ պիտի ըլլայ ձեզի համար: Որով խորհուրդ կուտամ որ հեռանաք Տաճկաստանէն»:

Վայրկեան մը մտածումի մէջ իյնալէ ետք պատասխանեցի. «Բայց ես առանձին չեմ: Ընկերներ ունիմ: Պարտաւոր եմ տեղեակ պահել զիրենք անցուդարձին: պիտի խնդրէի նաեւ, որ նոյնքան ալ անոնց վրայ վստահիք»:

Պահ մը տատամսելէ ետք Դեսպանը վճռեց.

– Լաւ, բոլորիդ ալ անցագիր կուտամ: Բայց շտապեցէք հեռանալու այս երկրէն:

Վրդովուած ու չափազանց ազդուած վերադարձայ տուն: Ճամբան հարց կու տայի ես ինծի, թէ Պուլկարիս ինչպէ՞ս կրնայ ճակատ կազմել իր դարաւոր թշնամիին հետ ու կռուիլ ուրիշներու դէմ:

Գացի Շաւարշին մօտ եւ պարզեցի կացութիւնը:

– Քանի այդպէս է, այլեւս ընելիք չի մնար մեզի

հոս, անցնինք արտասահման, իսկ հոնկէ ալ՝ կոպկառ: Հոն, կրնաս օգտակար ըլլալ քու անդիդ մէջ, ես ալ՝ իմինին:

Այսպէս եզրակացուցի. սակայն Շաւարշը համամիտ չեղաւ:

— Ես չեմ երթար. եթէ կ'ուզես դուն զնայ — եղաւ պատասխանը:

Փորձեցի համոզել զինք որ ըրածը երեխայութիւն էր, անպէտ յամառութիւն: Մարդը անդրդուելի մնաց:

Ի՞նչ կրնայի ընել: Իբր յեղափոխական՝ չէի կրնար առանձին ձգել ընկերս ու մեկնիլ: Որոշեցի մնալ իր հետ: Մանաւանդ որ գիտէի բնաւորութիւնը, անոր բացասական կողմը: Ետեւէս պիտի ըսէր.

— Դասալիք եղաւ: Զիս առանձին թողուց եւ ինք կ'ծկեց:

Վերստին գացի Դեսպանին մօտ: Պահ մը սպասման սենեակը մնալէ ետք, արտօնուեցաւ ինծի իրեն ներկայանալ: Առաջին հարցումը եղաւ.

— Ի՞նչ եղաւ ձեր որոշումը:

— Կը ցաւիմ — ըսի —, որ ընկերներս համաձայն չեն եւ որոշած են հոս մնալ:

— Կը կարծեմ, որ շատ մեծ սխալ մը գործած կ'ըլլիք մնալ յամառելով: Եթէ ձերբազալուելու ըլլաք այլեւս չեմ կրնար ձեզ պաշտպանել: Զանաջէք զգոյշ ըլլալ:

ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՍ

Դեսպանին պատուէրը ականջիս մէջ, դուրս եկայ Դեսպանատունէն: Յուզուած էի: Կը մեղադրէի Շաւարշը որ իր անմիտ վերաբերումով կրնար բոլորս կորուստի մատնել:

Եւ իրապէս ալ, ի՞նչ բանի ծառայեց այս արկածախնդրութիւնը: Պատերազմի հռչակումէն յետոյ ի՞նչ ըրաւ Շաւարշ: Պարզապէս տունը նստաւ եւ Սիրանին հետ պատմութիւն կարդաց...: Անշուշտ ինք ալ ետքէն անդրադարձաւ կատարած սխալին, բայց շատ ուշ էր եւ երբ ընելիք չէր մնացած այլեւս:

Մինչ Շաւարշ իր տան պատերէն ներս փակուած կը

մնար, ես կը շարունակէի թափառումս արուարձանէ արուարձան, մշտապէս փոխելով բնակարանս, բայց շարունակելով գործս ինչքան որ հնարաւոր էր այդ պայմաններու մէջ:

Բայց ահա, տարածայնութիւն մը կը լսուի ընդհանրապէս կանանց շրջապատի մէջ: Իբր թէ Հայկ Սերենկիւլեանը — որ կանանց շրջանակէն դուրս չէր ելլեր արդէն — յայտարարած է, թէ քանի որ Վարդգէսն ու Զոհրապը տարած ու սպաննած են, ինք ալ, որոշած է սպաննել Թաւաթն ու ինվէրը:

Անիմաստ ու սնամէջ յոխորտանք մը: Սերենկիւլեան կոչուածը տունէն դուրս ելլելու համարձակութիւն չունենալէ զատ, նման յանդգնութիւն մը ցուցաբերելու բոլորովին անատակ մէկն էր:

Սակայն, լուրը դուրս կ'ելլէ կանանց շրջանակէն եւ կը հասնի կառավարութեան ականջը: Լրտեսներու ցանցեր կը զետեղուին հայաբնակ շրջաններու մէջ: Տուներ կը խուղարկուին եւ ամբողջ Թաղամասեր հսկողութեան ներքեւ կ'առնուին տիւ ու գիշեր: Ոստիկանութիւնը կ'իմանայ «անծանօթ» ահաբեկիչին գտնուած վայրը: Կը պաշարէ բնակարանը եւ կը խուփէ ներս, բայց մարդ չի գտներ: «Անծանօթ»ը, որ Հ. Սերենկիւլեանն էր, օձիքը կ'ազատէ տան ջրամբարը իջնելով:

Հետապնդումները սաստկացան: Շատ չանցած, հաւանաբար լրտեսներու օգնութեամբ, ոստիկանութիւնը կրցաւ զիս ալ ձերբակալել: Քսան օրէ ի վեր կը բնակէի տուն մը: Քսաներորդ օրը երբ կը պատրաստուէի տեղափոխուիլ ուրիշ վայր մը, տանտիրուհին գրեթէ աղաչեց, որ գոնէ վերջին անգամ ըլլալով միասին սուրճ մը առնենք: Տանտիրուհին գիտէր որ ըլլալս, բայց զիս Անթուան կը կոչէին: Ամուսինը՝ Յովհաննէս, զիս այդ անունով կը ճանչնար: Պատուիրած էի տնեցիներուն որ ամէն առթիւ որ դուռը զարնող մը ըլլայ, նախ իմացնեն ինծի: Նոյն օրը, երբ զանգը կը հնչէ, տանտիրոջ փոքր աղջիկը կը ըշտապէ, անգիտակ պատուէրիս, դուռը բանալու: Ոստիկանները պատեհութիւն չեն տար որեւէ հարցութիւնով: Կը խուփեն ներս առաջնորդ ունենալով յայտնի լրտես Յարութիւն Մկրտիչեանը եւ գաղտնի ոստիկանութեան հրամանատար Ալի Ռիզան:

Սուրճի բաժակը հագիւ շրթներուս տարած էի երբ

տանտիրուհին, այլայլած, վաղեց իմ կողմը գոչելով՝ «Փախէ՛ք»: Իսկոյն խոյացայ ետեւի պատուհանը որ պարտէզի մը վրայ կը բացուէր, եւ ցատկեցի վար: Բայց շատ ուշ էր: Յարութիւն Մկրտիչեանը դէմս ցցուեցաւ եւ ըսաւ հեգնանքով

— Ներիյէ քաջօրսընըզ (ո՞ւր կը փախիք):

— Տեղ փախած չունիմ: Հոս հիւր եկած եմ — պատասխանելս ու վրաս գտնուող ատրճանակը պարտէզին թուփերուն մէջ նետելս մէկ եղաւ: Նետեցի որովհետեւ նախ անօգուտ էր ամէն դիմադրութիւն, յետոյ՝ կրնար դուռ բանալ բարդութիւններու եւ զոհ դարձնել Պոլսահայութիւնը որ, բարեբախտաբար, դեռ տեղահանութենէ զերծ կը մնար:

Սակայն շարժումս աննկատ չէր անցած: Ոստիկան մը գտաւ ատրճանակս. զիս վար իջեցուցին եւ լաւ մը խուզարկեցին վրաս-գլուխս: Բացի անցագրէս (պուլկարական) եւ Վիսիֆայէ մը (պանիրի վաճառական) ուրիշ բան չգտան:

Զիս տարին Տոլապ Տերէի պահականոցը: Հոն բերին նաեւ տանուտէրը՝ Յովհաննէսը: Զիս վարը ձգեցին, իսկ Յովհաննէսը վեր տարին: Հակառակ որ մարդը Ունթուան կը կարծէր անունս — այդպէս լսած էր անունս մաքսատան մէջ — սակայն ծեծի տակ ստորագրել կու տան շինծու վկայութիւն մը թէ՛ ինք կը հաստատէ որ անունս ... Հայկ Սերենկիւլեան է: Յայտնի էր, որ մարդը փառաւոր ծեծի տակ առած էին այդ ... ճշմարտութիւնը բերնէն կորզելու համար: Հարցաքննութեան ժամանակ երբ դիտել տուի որ սխալ վկայութիւն էր կատարուածը, ոստիկանապետը պատասխանեց..

— Հիմա, պէտք եղած դասը կու տանք. եւ դուն չես ուշանար խոստովանելու որ Հայկ Սերենկիւլեան կը կոչուիս:

Զկորսնցուցի պաղարիւն վիճակս. խնդալով յարեցի.

— Ուզածնիդ ըրէ՛ք, եթէ յաջողիք:

Նոյն գիշեր զիս տարին Քարդա Փողոցի պահականոցը եւ փակեցին արտաքնոցին մէջ. դրան մօտ ալ պահակ դրին տարիքոտ ոստիկան մը: Մինչեւ առտու մնացի ոտքի, սպասելով ելքին:

Առաւօտուն կանուխ տեսայ Յովհաննէսը, որ կ'երթեւեկէր բակին մէջ, գլուխը կախ եւ մտածկոտ: Կարելո-

րութեան չառնելով պահակին ներկայութիւնը՝ ցատկեցի դուրս եւ երկու ոստումով հասայ Յովհաննէսին ու ակընթարթի մէջ հասկցուցի, որ պէտք է շարունակէ պնդել որ այդ թուղթը բռնութեամբ ստորագրել տուած են իրեն եւ թէ անունս Անթուան է, զիս կը ճանչնայ մաքսատունէն, ուր յաճախ կ'ըլլայի գործիս բերումով: Հազիւ կրցեր էի հասկցնել միտքս երբ պահակ զինուորը թեւէս քաշելով զիս վերստին արտաքնոց նետեց: Յետոյ իմացայ որ Յովհաննէս կատարած է պատուէրս: Երկրորդ հարցաքննութեան պահուն երդուած է որ անունս Անթուան է. ինք տարբեր անուն տուած էր, որովհետեւ սպառնացեր էին իրեն:

Նոյն օրը զիս տեղափոխեցին Քիւչիւֆ Կալաթա Սերայի պահականոցը: Նետեցին փոքրիկ սենեակ մը ուր քըսան հոգի հազիւ կրնար սեղմուիլ, բայց ուր 58 հոգի թըխմած էին: Ամէն ազգէ մարդոց կարելի էր հանդիպիլ հոն: Պատերուն վրայ արիւնով գրուած խօսքերու կարելի էր հանդիպիլ: Կը յիշեմ անոնցմէ որ կէս երգիծական է. «Հոս մտնողը էշ է, չմտնողը՝ էշուն մեծը»:

Կալանաւորները սեղմուած էին իրարու, կուշտ-կուշտի. շարժելու գրեթէ տեղ չկար:

Առտուան ժամը 9-ին զիս հարցաքննութեան տարին: Նրբանցք մտնելու պահուն լսեցի ձայն մը.

— Կեթիրին շու 20 իսիմլի հերիֆի. ցէ տիօլլար Անթուան, Միշէլ, Ապրահամ, Հրանդ Սերանկիւլեան... (Հոս բերէք սա քսան անուն ունեցող մարդը: Ի՞նչ կ'ըսէին՝ Անթուան, Միշէլ, Ապրահամ, Հրանդ Սերանկիւլեան...):

Պաշտօնաւոր մը ըլլալու էր, որ զիս տեսնելէ ետք դիմեց ինծի ակնարկելով ոստիկանի մը.

— Պու էֆէնտիյնէն Քըսմը Սիասիա կիտէնէֆսին: (Այս էֆէնտիին հետ Քաղաքական Բաժանմունք պիտի երթաս):

Մարդը վերցուց թղթածրար մը, ատրճանակս՝ որուն վրայ կար մէկ քանի արձանագրութիւն կրող տոմսակ մը, եւ դուրս ելանք պահակատունէն:

Դրան առջեւ ըսի, որ կառք պէտք է բռնենք որովհետեւ ոտքով չեմ կրնար երթալ, անյարմար էր ինծի պէս յարգելի վաճառականի մը: Մարդը համաձայնեցաւ: Հա-

սանք Քրիստոսը Սիասի: Հաղիւ ոտք դրած էի ներս, երբ կից մը ստացայ ետեւէս եւ՝

— Ալ պիրքանէ տաեա: (Առ հատ մը եւս):

Ինծի ընկերացողն էր, որ, մինչ այդ քաղաքավար թուած էր: Զիս նետեցին խուց մը ուր ասեղ ձգելիք տեղ չկար: Ներսինները շրջապատեցին զիս ու սկսաւ հարցում-ներու տեղատարաւ մը, թէ ո՞վ եմ, ի՞նչ ազգի կը պատկանիմ, ի՞նչ բանի համար ձերբակալուած եմ:

Ընդհանրապէս լուր կը մնայի կամ խուսափողական պատասխան կու տայի: Գիտէի որ նման տեղեր լրտեսներ կը վխտան: Տեսայ երկու թուրք երիտասարդներ որոնք պուլկարերէն կը խօսէին: Մօտեցայ իրենց: Բոմաքներ (ծնունդով թուրք պուլկարներ) էին: Տարտանելէն փախելու պահուն բռնուեր էին ճամբան եւ հոս նետուած: Տեսայ Միհրան Մերենտելեանը, ջութակահար, Մագրի գիւղի մեր ընկերներէն: Վախնալով որ կափ մը կ'ընէ, մօտէն անցնելու պահուն թեթեւակի ու աննշմար զարկի թելին զգացնելով որ հետեւի ինծի արտաքնոց երթալ ձեւացնելով: Հարկ եղաւ կրկնել մէկ քանի առթիւ որ դիտաւորութիւնս հասկնայ: Ներսը ակնթարթի մէջ փսիսացի ականջին, որ անտարբեր մնայ ինծի հանդէպ, ծանօթ ըլլալը բնաւ չզգացնէ:

Այդ գիշեր, Բոմաք թուրքերը իրենց վերարկունները փռեցին եւ հրաւիրեցին զիս որ օգտուիմ «հանգստաւէս»ութենէն: Զմերժեցի: Բաւական զրուցելէ ետք ընկերներս քնացան: Զեւացուցի որ քուն մտած եմ: Կռպերս խուփ՝ կը մտածէի յաջորդ օրուան հարցաքննութեան մասին: Ի՞նչ կրնային հարցնել եւ թէ ի՞նչ պէտք էր ըլլար պատասխանս:

ԱՌԱՋԻՆԸ 72 ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Առտուն տեսայ որ ոջիլները ողողած էին մարմինս: Անդադար կը քերուըտէի: Ժամը 10-ին դուրս կանչուեցայ: Զայն մը կ'ըսէր.

— Միհայիլ Ապրահամով կելսին: (Միհայիլ Ապրահամովը թող գայ):

Դուրս ելայ: Զիս առաջնորդեցին Քրիստոս Սիասիի

ընդարձակ սրահը, ուր նստած էին Ռեչատ Պէյը, Ալի Ռի-
զան, Յարութիւն Մկրտիչեան, Հետաեթ — ուրիշ հայ լըր-
տես մը, շատ վտանգաւոր:

Սկսաւ հարցումներու տարափ մը — Ե՞րբ եւ ո՞ր կէ-
եկած եմ: Ի՞նչ է գալու նպատակը: Ո՞ր շոգենաւով եկած
եւ ո՞ր սլանդոկը իջած եմ: Վերջերս ընդհանրապէս ո՞ր
գտնուած եմ:

Կրցի արագ ու սահուն պատասխանել, քիչ թէ շատ
տրամաբանական բացատրութիւններ ընկերացնելով: Օր
մը առաջ մտածեր էի ըսելիքներու մասին:

Առաջին հարցաքննութենէս ետք, տասն անգամ ըս-
տորագրութիւնս գրել տուին, որ զայն բաղդատեն անցա-
գլորիս մէջ եղածին հետ: Տարբերութիւն պիտի չգտնէին:
Անցագիրը առած ատենս ստորագրութեան տեղը պարապ
էր. ես ստորագրած էի, որով սպասելիք չունէին զիս հա-
կասութեան մէջ բռնել յուսացողները:

Սակայն, քիչ անց, յայտնուեցաւ անակնկալ դժուա-
րութիւն մը:

Ալի Ռիզան ընկալուչը վերցնելով հեռաձայնեց Կա-
լաթայի մաքսատունը եւ հարցուց, թէ այսինչ թուակա-
նին Միհայիլ Ապրահամով անունով մէկը եկա՞ծ է Պոլիս,
շոգենաւով. ո՞ր սլանդոկը իջած է, անկէ ո՞ր գացած է,
ի՞նչ է տարիքը, եւայլն: Տարիքի խնդրին մէջ զիս բռնե-
ցին: Անցագրին մէջ 39 արձանագրուած էր, զայն 29-ի վե-
րածեր էի:

Ալի Ռիզան հետեւցուց գոհունակութեամբ.

— Ահա՛ բռնեցի: Այս անցագիրը հրեայի մը անցա-
գիրն է: Մարդը 39 տարեկան է, զայն 29 ըրած ես:

Առանց ինքզինքս կորսնցնելու եւ հանդարտ շեշտով
պատասխանեցի.

— Կրնան սխալած ըլլալ արձանագրութեան պահուն:
Սա իմ անցագիրս է: Արդէն ստորագրութիւնը շատ պարզ
է:

Հարցաքննութիւնը տեւած էր մէկ ժամէն աւելի:

Ռեչատ Պէյը հրամայեց պահակներուն որ զիս բանտ
վերադարձնեն: Առարկեցի ըսելով, որ ինծի պէս յարգելի
եւ ունեւոր մէկուն չի վայելեր գտնուիլ ոջիլներով լեցուն
սենեակ մը: Եւ նոյն պահուն թեւիս վրայ յուլօրէն շարժող
երկու ոջիլներ բռնելով նետեցի սեղանին վրայ, որուն առ-
ջեւ բազմած էր Ռեչատ Պէյ:

– Նէ Եաբեօրսընըզ (Ի՞նչ կ'ընէք), ըսաւ, տեղէն ընդոստ ցատկելով:

– Վրաս հազարաւորներ կան: Թող մէկ հատ ալ ձեր վրայ ըլլայ – պատասխանեցի հեգնանքով:

Մարդը զգուանքէն թէ քիչ մը խղճի գալով պատուիրեց Ալի Ռիզային.

– Միհայիլը վերի սենեակներէն մէկուն մէջ փակեցէք: Սակայն ուշադիր եղէք որ մարդու հետ յարաբերութեան մէջ չմտնէ:

Զիս տարին սենեակ մը ուր զոյգ անկողիններ կային՝ դարակի ձեւով, ինչպէս շոգենաւերու մէջ կ'ըլլայ:

Երկու օր ետք բերին արաբ հօնա մը՝ 60–70 տարեկան:

Այդ թուականներուն, այսինքն 1916–ի ժամանակները, հալածանք սկսած էր նաեւ ընդդէմ Արաբներուն: Կը ձերբակալուէին Օսմանեան պետութենէն անջատուելով անկախ կեանք ունենալ ցանկացողները, ինչպէս՝ Սուրիացիներն ու Լիբանանցիները: 15 օր մնաց մեզի հետ: Պատերուն վրայ շարունակ արաբերէն բաներ կը գրէր. Պարապ տեղ չէր ձգեր: Նկատեցի որ գրածներն ալ մուսխայի ձեւով բաներ էին: Նախապաշարումներու շատ հաւատացող չէի, բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ, այդ պահուն հաւատքս կարծես զօրացաւ մէջս: Արդարեւ, զգացի որ աչքս շարունակ կը «խաղար»: Վիճակիս մասին երբ արաբ հօնային հարցուցի՝ պատասխանեց.

– Սպասէ հինգ վայրկեան. պիտի մեկնեմ իմաստը:

Սկսաւ նորէն բաներ մը գրել. պահ մը ետք դարձաւ իմ կողմը եւ համոզումով ըսաւ.

– Դուն պիտի փրկուիս: Քեզ ազատ պիտի ձգեն: Աքսոր պիտի չերթաս:

Օր մը ետք զինք աքսորեցին: Ես մնացի կալանաւոր:

ՀՈՖԻ ՈՃՐԱՓՈՐՁԻ ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԻՄ ՎՐԱՅ ԼՐՏԵՍ

Կէս գիշեր մը, դրան ծխնիները ճռնչեցին: Հսկայի երեւոյթով մարդ մը ներս չալտեցին: Գնաց անկիւն մը ու հոն կծկուեցաւ: Սկսաւ ինքնիրեն մռտալ: Հետաքրքրութենէ մղուած մօտեցայ իրեն տեսնելու համար թէ ինչպիսի մէկն է. հարցուցի.

– Հայրը օլա էֆէնտիմ, նասըլ օլտու տա պուրայա տիւշտիւնիւզ: (Բարին ըլլայ էֆէնտիս, ինչպէս եղաւ որ հոս ինկաք):

Մարդը վեր առաւ գլուխը եւ խուզարկու նայուածք մը նետելով վրաս պատասխանեց, թէ գինով վիճակի մէջ զինք ձերբակալած եւ հոն բերած են:

Իր հերթին սկսաւ հարցումներ ուղղել ինծի: Մըտքէս ըսի որ հարկ էր զգոյշ ըլլալ: Արդէն վտանգաւոր մէկը ըլլալը շուտ կռահեցի: Ընթացքը կը մատնէր ինքզինքը: Հարցումները խորը կ'երթային: Կը յամառէր մանրամասնութիւններու վրայ: Շարաթ մը չանցած՝ տեսայ որ պահակները զարմանալի թոյլտուութիւն կը ցուցաբերէին: Մարդը գիշերները դուրս կ'ելլէր եւ առաւօտեան առաջին ժամերուն ետ իր խուցը կը վերադառնար միշտ գինով վիճակի մէջ: Միշտ նոյն հարցումները կ'ուղղէր ինծի, ինչ որ կը հիմնաւորէր կասկածս:

Օր մըն ալ ըսաւ, դիմելով ինծի.

– Սենին քանընտա էրմենի քանը օլաքաֆ: Պուլկարլար պէօյլէ էյի թիւրֆնէ քոնուշմազլար: (Արեանդ մէջ Հայու արիւն ըլլալու է: Պուլկարները այսպէս լաւ թրքերէն չեն խօսիր):

Պատասխանեցի ինչ որ ըսած էի Քըսմը Սիասիի մէջ, հարցաքննութեան ժամանակ – Ֆիլիպէի թրքական թաղը կը բնակէի: Բարեկամներէս շատեր թուրքեր էին:

Մարդը չհամոզուեցաւ: Կրկնեց, թէ պուլկար մը այսքան սահուն թրքերէն չի կրնար խօսիլ:

Մինչ մարդը կը շարունակէր պնդել իր համոզումին վրայ, ես կը խորհէի զինք սիրաշահելու եւ լեզուն բանալու մասին...:

Թուրքերը որկրամուկ կ'ըլլան: Եթէ կուշտ ու կուռ եւ մէկ քանի անգամ կերցնեմ այս մարդը, կրնամ մտերմութիւնը շահիլ – հետեւցուցի, եւ յաջորդ օրն իսկ գործադրութեան դրի մտադրածս:

Կերակուրը տունէն կը ստանայի աննկատելի եղանակով: Կերպով մը լուր հասցուցի որ թրքական ճաշեր ղրկեն: Բերողը Գալֆայեան որբանոցէն որբուհի մըն էր: Զինք իբր քոյր կը խնամէինք մեր տան մէջ:

Մարդուն վստահութիւնը շահեցայ սպասածէն աւելի շուտ: Օր մըն ալ խոստովանեցաւ որ զինք լրտես նշանակած են իմ վրաս: Անունը Հասան Պիւրհանէտիւն է՝ սի-

վիլ ֆոմիսէր մը: Ինք եղած է Հոֆը մահափորձի ենթարկողը Ռուսականիոյ մէջ: Հոֆ եւ Վեսթենենկ, ինչպէս գիտենք, Մեծ Տէրութեանց կողմէ ներկայացուցիչ նշանակուած էին հայկական գաւառներու համար բարենորոգչական ծրագիր մը մշակելու առաքելութեամբ: Անոնց ծրագիրը չեղտուածօրէն հայանպաստ էր: Ա. Համաշխարհային Պատերազմը ջուրը ձգեց այս ծրագիրն ալ: Սակայն թուրքերը մնացին վրէժխնդիր: Հասան Պիւրհանէտտին ղրկուած էր Հոֆը մահափորձի ենթարկելու:

Օր մըն ալ մօտեցաւ եւ գաղտնիք մը հաղորդողի զգուշաւորութեամբ ըսաւ.

— Այս գիշեր մեծ դէպք մը պիտի կատարուի: Վաղը կ'իմանաս ըլլալիքը:

Պնդումիս վրայ լեզուն բացաւ.

— Գահաժառանգ Եոսուֆ Իզզէտտին պիտի սպաննուի Էնվէրի վստահելիներուն կողմէ:

Իրապէս ալ, յաջորդ օր, թերթերը գրեցին եւ մունետիկներ տարածայնեցին, թէ Գահաժառանգը յիմարացեր է: Դաստակներուն երակները կտրելով անձնասպան եղած է:

Ամէն օր Ֆրանսերէն «ՀԻԼԱԼ» թերթը կ'առնէի: Հարկ էր Շաւարշին հետ յարաբերութեան մտնել: «Փորձ մը ընենք» ըսի, «տեսնենք ինչ արդիւնք կու տայ»:

Թերթին գրութեանց բոլոր վերջակէտներէն ետք բաց մնացած մասերուն մէջ տպագիր տառերով կը գրէի ինչ որ պէտք էր, եւ լուացուելու ղրկուելիք սպիտակեղէններս ալ անոր մէջ փաթթելով զայն կը ղրկէի ուր որ պէտք է:

Առաջին փորձս կասկած ստեղծած էր: Բանտին ֆոմիսէրը վար դնել տուած էր ծրարս, որ երեք օր պահուած էր: Յետոյ տեսնելով որ թաքուն բան չի պարունակեր՝ յանձնած էին ծրարը: Ամբողջ երեք օր անձկութեան ու տագնապի մէջ ապրած էի:

Այսպիսով կրցայ յարաբերութեան մէջ մտնել:

Երկու ամիս ետք, զիս եւ Պիւրհանէտտինը տեղափոխեցին կողքի մեծ սենեակը, որ կը կոչուէր աքսորի սենեակ, որ բաւական մեծ էր եւ ունէր 15-20 յարկածեւ անկողիններ եւ խոշոր լուացարան մը: Ամէն օր մարդանք կ'ընէի եւ պաղ ջուրով լոգանք կ'առնէի: Ինձ հետ բան-

տարկեալները, իրենց անկողիններուն մէջ նստած, զարմանքով կը դիտէին բծախնդրութիւնս:

Մեզ տեղափոխեցին որովհետեւ թշնամի պետութեանց դեսպաններու կամ հիւպատոսներու քարտուղարներն ու թարգմանները ձերբակալուած ըլլալով հոն պիտի տեղաւորուէին: Սկսած էի ձերբազատուիլ ոջիլներէս: Մասամբ մաքրուած էի, իսկ Հասան կը զայրանար որ լեցուն էր վրան:

Հոն տեսայ Իբրանոսեանը, տեսայ նաեւ Սիւնին, որ քարտուղարն էր, եթէ չեմ սխալիր՝ Պատրիարքարանին: Շուտով աքսորեցին Իբրանոսեանը, երկու օր ետքն ալ՝ Սիւնին, որ ամբողջ օրը կուլար: Այդ օրերուն մեր բանտին ժամանակաւոր բնակիչները դարձան շատ յոյն քահանաներ եւ դեղագործներ, արար հոճաներ ու ազդեցիկ մարդիկ, որոնք իրար ետեւէ աքսորուեցան:

Երեքուկէս ամիս բանտը մնացի: Այս միջոցին 72 անգամ հարցաքննութեան ենթարկուեցայ: Սովորաբար զիս հարցաքննութեան կը կանչէին կէս զիշերէն յետոյ, ժամը 1-ին կամ 2-ին: Կը ջանային զիս շփոթեցնել քունի ազդեցութեան տակ եւ ճշմարտութիւն մը կորդել: Բայց, ի դժբախտ, Հանրատան բոլոր աղջիկները կարգով առջեւէս անցուցին: Գուցէ հոն գացած կ'ըլլայի եւ անոնցմէ մէկն ու մէկը կրնար ճանչնալ զիս: Մարդիկ ամէն միջոցի դիմեցին, առանց յաջողելու իրենց փնտռածին մէջ: Ինքնութիւնս մնաց անծանօթ իրենց համար:

Հարցաքննութեան պահուն մէկ քանի առիթներով հարցուցին, թէ կը ճանչնայի՞ Մերձանօֆը: Բնական է, ապուշ կը ձեւանայի: Իմ հերթին հարց կու տայի այդ անունի տիրոջ ազգային պատկանելիութեան մասին: Հայ ըլլալուն հաւաստումէն ետք կը պատասխանէի.

— Հայերու հետ յարաբերութիւն չեմ ունեցած որ ճանչնամ:

Ինչ գիտնային մարդիկ որ որսը իրենց ձեռքն էր: Բարեբախտաբար տխմարներ էին զիս. հարցաքննողները, այլապէս կրնային շուտով երեւան հասնել ինքնութիւնս, եւ միջոցներ չէին պակսեր:

Օրինակի համար, յայտնած էի որ ես Մերձանօֆներու տան մէջ սենեակ վարձած էի: Մարդիկ չէին հարցըներ թէ այդ տան վարձակալն ըլլալով ինչպէ՞ս կրնայ ճանչնալ տանտիրոջ երիտասարդ տղան:

Ուրիշ պարագայ մը, որուն վրայ ծանրանալով կըրնային կեղծիքը երեւան հանել:

Ըսած էի, թէ պանիրի վաճառական եմ: Մարդիկ կրնային պարզապէս հարց տալ, թէ ո՞ր թուականին պանիր հանած եմ մաքսատունէն եւ ո՞ր վաճառականին ծախած: Վերջապէս՝ այս եւ ուրիշ մանրամասնութիւններու վրայ ծանրանալով դժուարութիւն պիտի չունենային ճիշդ ինքնութիւնս երեւան հանելու:

Օրին մէկը Պուլկարական Դեսպանատան հավաքը տեսայ սենեակիս դրան առջեւ: Ըսաւ, թէ եկած է զիս պահանջելու:

— Մենք հոս մարդ մը ունինք Մ. Ապրահամով անունով, եկած եմ խնդրելու որ ինծի յանձնէք, ըսած է ոստիկանապետին:

Ասիկա պատասխանած է դժգոհելով.

— Դեռ հարցաքննութեան մէջ է: Աւարտենք, յետոյ կը նայինք...

Մարդիկ չէին յուսահատած:

Պուլկարիայէն թուրք մը բերել տուին որ զիս հարցուփորձէ: Մարդը շատ հարցումներ ըրաւ, զանազան քաղաքներու անունները, պետական հաստատութիւններու ուր գտնուիլը, բժիշկներու եւ փաստաբաններու անունները եւ հանրային պարտէզներու վայրերը հարցուց:

Պատասխաններս եղան արագ ու ճշգրիտ: Մարդը համոզուեցաւ հարազատ պուլկար մ'ըլլալուս: Քովը կեցող երկու պաշտօնեաներուն դառնալով ըսաւ.

— Այս մարդը պուլկար է: Զգեցէք որ իր երկիրը երթայ:

ԱԶԱՏՈՒՄ ՊՈՒԼԿԱՐ ԴԵՍՊԱՆԻՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՄԲ

Ուրիշ օր մըն ալ մեր գտնուած բանտը բերին պուլկար երիտասարդ մը՝ Եորկի անունով, կովարած մը, որուն կովը սահմանին մօտ արածելու պահուն, փախած ու մտած է թրքական սահման՝ երիտասարդն ալ անոր ետեւէն: Զինք բռնելու ու բերելու էին մեր մօտ: Ամէն օր կուլար: Մերիններուն միջոցաւ լուր ղրկեցի Պուլկարական Դեսպանատուն: Երկու օր ետք եկան ու ազատ ձգել տուին:

Երեք ու կէս ամիս յետոյ, առաւօտ մը, Ռեչատ Պէյ-
յը զիս կանչեց եւ ըսաւ.

– Սենին մէ սօք օլտուղուն պելլի օլմատը, քաֆ
սիֆթիր կեթ էվինէ: (Քու ինչ ք... ըլլալը յայտնի չեղաւ:
Եւ ... կորսուէ տունդ):

Այսինքն պիտի շրկուէի Պուլկարիա: Ես դիտմամբ
կ'աղաչէի որ զիս Պուլկարիա չշրկեն:

– Իբր փախստական՝ զինուորական ծառայութենէ՝
ծանր պատիժի պիտի ենթարկեն զիս այնտեղ:

Մարդը անողորմ գտնուեցաւ... Կրկնեց վերի ...
քնքոյշ բառերը, եւ քովսէրիմ դառնալով հրամայեց.

– Տարէք անգամ մը եւս ձեռքին մատներուն չափե-
րը առէք, նկարը քաշեցէք, օձիքին փակցուցէք եաֆթա
մը որ ասիկա վտանգաւոր մարդ է եւ որեւէ սահմանէ
անցնելով Թուրքիա մտնելու իրաւունք չունի:

Այդպէս ալ ըրին: Գացինք Փոլիս Միւտիւրիէթի,
կատարեցին ինչ որ հրահանգուած էր: Նկարուելու սլա-
հուն խնդրեցի որ օրինակ մըն ալ ինծի տան:

– Ելլեմեօրսըն պիզիմլէ – ըսաւ պաշ ոօնեան իբր թէ
սրտնեղած: (Մեզ կը հեգնես):

Զիս վերադարձուց բանտ: Նոյն սենեակը մնացի
դեռ երեք օր եւս: Առաջին անգամ ըլլալով զգացի անզուսպ
անհամբերութիւն: Դիմեցի Հասան Պիւրհատնէտտինին
թէ՝ այս ի՞նչ բան է, դեռ որքա՞ն հոս պիտի պահեն զիս
անիրաւ կերպով:

– Ինչո՞ւ կը կասկածիս: Դործդ վերջացած է: Պուլ-
կարիա պիտի վերադառնաս – հանդարտեցուց խօսակիցս
ու ... վրաս լրտես կարգուածը:

Երեք օր ետք կրկին կանչեցին.

– Հայտէ, էվինէ կիտէմէֆսիմ: (Եւ, տունդ պիտի
երթաս):

Մինչ կը վերադառնայի խուցս, ետեւէս թելադրե-
ցին.

– Շուտով հաւաքէ հագուստներդ ու գոյքերդ. կ'եր-
թաս Հիւպատոսարան, ուր կը մնաս մինչեւ յաջորդ օր:
Առտուն կը ստանաս անցագիրդ եւ անմիջապէս ճամբայ
կ'ելլես Սիրքեճիի կայարանէն:

Մէկ սիվիլ ու մէկ համազգեստաւոր ոստիկան հե-
տեւեցան ինծի մինչեւ նախ մեր քնակարանը: Տնեցիները
յուզուեցան իմանալով որ յաջորդ օր Պուլկարիա կը մեկ-

նէի: Զգուշացուցի զիրենք որ զուսպ մնան. ըսի որ ուրախ
սկէտք է ըլլան մեկնելուս համար...

Գացինք Հիւպատոսարան: Հիւպատոսը՝ Բեթրով,
կեղծ խստութեամբ յարեց, դիմելով ինծի.

— Տուր նայիմ հարիւր փարայ, անցագրի ծախք:

Յետոյ, դարձաւ ինծի ընկերացող ոստիկաններուն
եւ ըսաւ.

— Դո՛ւք, դուրս ելէք:

Նրբ առանձին մնացինք եկաւ ու մտերմօրէն ողջա-
գուրդեցաւ հետս: Շնորհաւորեց որ կրցի լաւ պահել ինք-
զինքս: Շուտով պատրաստել տուաւ անցագիրս եւ ափիս
մէջ դնելով պատուիրեց, որ ժամ առաջ հեռանամ Թուր-
քիայէն:

Հակառակ Դեսպան Գոլուշէֆի այն պնդումին որ
նոր դժբախտութեան մը պարագային պիտի չկրնայ այլեւս
օգնել ինծի, կրկին իր միջամտութեան ու պնդումին շը-
նորհիւ է, որ կրցի օձիքս ազատել:

Յաջորդ առտու առաջնորդուեցայ Սիրքեճի կայարա-
նը: Ընկերացող գաղտնի ոստիկանը զիս մինչեւ Ուզուն
Քէօբրիւ սահմանազլուխ հասցուց:

Սահմանապահ պուլկար զինուորներ զիս ստանձնե-
ցին: Պետին առաջին խօսքը եղաւ, ստուգելէ ետք անցա-
ղիրս:

— Ինչո՞ւ, մինչեւ հիմա, զինուորական ծառայու-
թեան կոչին չես պատասխանած: Սպասէ հոս, քիչ ետք
հազարապետին պիտի ներկայացուիս:

Զիս տարին հազարապետին մօտ որ շատ խիստ մէ-
կը կը թուէր: Նոյն իսկ մտիկ չուզեց ընել բացատրու-
թիւններս եւ խնդրանքս: Ըսի իրեն, որ ես պուլկարահա-
տակ չեմ, այլ՝ հայ յեղափոխական: Թրքական բանտէ եւ
աքսորէ փրկուած եմ Դեսպան Գոլուշէֆի օգնութեամբ:

— Դուն կրնաս խաբած ըլլալ Դեսպանը: Քեզ եկած
տեղդ պիտի զրկեմ — եղաւ պատասխանը:

— Այդպիսի բան չէք կրնար ընել: Աւելի լաւ է որ
զիս սպաննէք, քան թէ ետ Թուրքերուն յանձնէք — ըսի
յուզուած, բայց վճռական շեշտով:

Հազարապետը պահ մը լուր մնաց: Կարծես ազ-
դուած ըլլար ըսածէս: Յետոյ շարունակեց.

— Լա՛ւ, ո՞վ կը ճանչնաս Սոֆիայի մէջ:

— Հոն շատ բարեկամներ ունիմ: Օրինակ՝ փաստա-

բան կրիկոր Վասիլիեւը որ Մակեդոնական Յեղափոխական Կուսակցութեան Վերին Մարմնի անդամ է:

Հազարապետը, տարակուսալի նայուածքը վրաս պահեց պահ մը եւ, ի վերջոյ, հետեւցուց.

— Քանի այդպէս է, պիտի տեղեկագրեմ Սոֆիա: Եթէ թոյլատրեն՝ կը մնաս, այլապէս՝ քեզ վերստին թուրքիա կը ճամբեմ:

Երեք օր Ուզուն Քէօբրիւ մնացի: Անձկալի օրեր անցուցի: Թէեւ վստահ էի որ պիտի հաստատուէր անկեղծութիւնս, բայց, ո՞վ գիտէր, մանաւանդ այդ օրերուն...

Երեք օր ետք եկաւ պատասխանը, որ դրական էր:

Զիս ճամբայ հանեցին զինուորի մը ընկերակցութեամբ: Հասանք Սոֆիա, ուր զիս արգելափակեցին Կեդրոնական բանտին մէջ: Զարհուրելի բանտ մը: Հարիւր հոգի հազիւ առնող փոքր սրահի մը մէջ շուրջ հինգ հարիւր մարդ թխմուած էինք: Ասոնք զինուորութենէ փախստականներ, բանակատեղի վերադառնալու մէջ ուշացածներ եւ կամ ալ կասկածելի օտարներ էին:

ՊՈՒԼԿԱՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ ԿՕԳՆԵՆ

Այստեղ մնացի 12 օր: Այս միջոցին աւելի տառապեցայ, քան երեքուկէս ամիս թրջական բանտի մէջ անցուցած շրջանիս: Զիս հարցնող-փնտռող չկար: Սրահին անկիւնները թիթեղներ դրուած էին ուր բանտարկեալները իրենց պէտքը պիտի գոհացնէին: Գարշահոտութիւնը բռնած էր ամբողջ սրահը, որ նեխած էր արդէն մարդկային շունչով:

Դրան մօտ կը մնար զինեալ պահակ մը: Ինչ որ կը հարցնէի, կը մնար անպատասխան:

Օր մը, դիպուածով տեսայ սպայ մը, որ ուսանող էր Իրաւաբանական Ֆաքիւլթէի մէջ: Ան ալ բանակատեղի երթալու ուշացած ըլլալով՝ զինք հոն բերած էին: Բանտի վերահսկիչի պաշտօն տուեր էին առժամաբար: Մօտեցայ իրեն եւ անունը հարցուցի. «Կրիկորիեւ է» ըսաւ: Զէի սխալած: «Զիս ճանչցա՞ր» ըսի եւ աւելցուցի.

— Միատեղ մարզանք կ'ընէինք Թրաքիսի Բոււնաֆ Միութեան մէջ:

Երիտասարդին դէմքը պայծառացաւ: Ճանչցած էր Իրարու փաթթուեցանք: Իրեն պատմեցի գլուխէս անցածը:

– 12 օրէ ի վեր հոս եմ: Զիս հարցնող–փնտռող չըկայ – ըսի:

– Քանի այդպէս է, գրէ նամակ մը որ Կոմիտարին տանիմ – առաջարկեց, եւ խոստացաւ ձեռքէն եկածը ընել զիս հոսկէ դուրս հանելու:

Իրապէս ալ, քանի մը ժամ չանցած, զիս մեծաւորին տարին: Հարցաքննութեան ատեն ըսին.

– Ո՞վ կը ճանչնաս այս քաղաքէն, որ քեզի երաշխաւոր ըլլայ:

Տուի չըջանի Կեդրոնական Կոմիտէի երկու անդամներու անուններ – Գրիգոր Յովհաննէսեան եւ Ղուկաս Մինասեան: Երկուքն ալ Քեմալիսի սրճարանատէրեր էին: Երկուքն ալ կանչուեցան չըջանի հրամանատարին կողմէ, երաշխաւորագին վճարուեցաւ եւ ես կրցի դուրս գալ բանտէն: Սակայն ստորագրած էի յանձնարարութիւն մը – դուրս պիտի չելլէի Սոփիայէն:

Օր մը իմացայ որ Դեսպան Քոլոշեւը Սոփիա եկած է: Շտապեցի իր մօտ, գտայ զինք եւ շնորհակալութիւն յայտնեցի իր մարդասիրական ու փրկարար ծառայութեան համար: Առիթէն օգտուելով խնդրեցի իրմէ որ բարեխօս դառնայ, որ կարենամ Ծիլիպէ երթալ եւ տեսնել հոն բնակող քոյրս, որուն կարօտը կը զգայի տարիներէ ի վեր: Ոոստացաւ կատարել խնդրանքս: Երկու օր ետք արտօնուած էի Ծիլիպէ երթալու:

Քանի մը ամիս յետոյ, Պուլկարիա ապաստանած բոլոր օտարահպատակները զինակոչի ենթարկուեցան: Ես նախընտրեցի հիւանդանոցի մէջ ծառայել: Ինձ նման շատ հայեր նոյն ձեւով շարժեցան: Ինծի հետ էր նաեւ Յ. Տեւեճեանը, որ աքսորուած է Սիպիր:

Հոս կը փակեմ Յուլեբոլս (1914–1916) այս մասը:

ՈՒՐԻՇ ՄԱՆՐԱՎԷՊԵՐ ՇԱԽԱՐՇԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Այժմ վերստին պիտի խօսիմ Շաւարշի քաջագործութեանց մասին:

Ֆիլիպէ չմեկնած՝ ամբողջ ժամանակս կ'անցնէի Գ. Յովհաննէսեանի սրճարանը: Առիթով մը Գ. Յովհաննէսեանը մօտս եկաւ եւ հեռուէն ցոյց տուաւ ծերուկ, կարգաւոր մարդ մը որ Մակեդոնիացի էր եւ ունէր խաւազի պաշտօն Պոլսոյ Պուլկարական հիւպատոսարանին մէջ:

— Իրեն չաքար եւ սուրճ պիտի տամ: Փոխարէն կը խոստանայ Շաւարշը ազատել — ըսաւ:

Ուշադրութեամբ դիտեցի ցոյց տրուած մարդը եւ պատասխանեցի.

— Ես Պուլկար Հիւպատոսարանի եւ Դեսպանատան բոլոր խաւազները կը ճանչնամ շատ մօտէն: Այս մարդը երբեք տեսած չեմ: Վտանգաւոր գործ է ըրածդ: Ձըլլայ որ նման գործի մէջ մտնես, ասիկա կրակի հետ խաղալ է:

Խոստացաւ կապը խզել այդ մարդուն հետ:

Սակայն, լմ մեկնելէս ետք եւ կերպով մը որ ինծի անծանօթ կը մնայ, նախկին կապը կը վերահաստատուի: Շաքարի ու սուրճի փոխան մարդը կը խոստանայ օգնել Շաւարշի փրկութեան: Գ. Յովհաննէսեան նամակ մըն ալ կը դնէ մակեդոնացիին ձեռքին մէջ, յանձնելի Շաւարշին: Արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ Շաւարշ կը ձերբակալուի եւ բանտ կը մնայ մինչեւ զինադադար: Աւելի ուշ՝ ազատուելով եկաւ Սոփիա եւ սկսաւ տարածայնել որ իմ կողմէ ղրկուած նամակ մը պատճառ եղած է իր ձերբակալութեան:

Շաւարշի անհեթեթ ու ապիկար ընթացքը նայեցէք թէ ուր հասած է:

Պուլկար խաւազը կ'ըսէ, թէ Շաւարշը Կալաթայի մաքսատունէն շոգենաւ պիտի նստեցնէ, եւ զինք կ'առաջնորդէ յիշեալ մաքսատան սալօնը: Շաւարշ իր վերարկուին գրպանին մէջ ունէր իր նօթագրութեանց տետրը:

Պատկերը, իրապէս որ, զարմանալի է: Շաւարշ չէ՞ր գիտեր որ շոգենաւով երթեւեկը շատոնց կանգ առած

էր այդ շրջանին մէջ: Իսկ եթէ չէր դիտեր՝ այս մէկն ալ աւելի մեծ ապիկարութիւն: Այս բոլորէն ետք ի՞նչ գործ ունէր նօթագրութեան տետրը գրպանին մէջ: Արդեօք կը կարծէր որ ամէն վտանգ անցած է եւ ինք ազատութի՞ւն կ'երթայ:

Արդէն ըսած եմ յուշերուս սկիզբը թէ՛ Շաւարշ յեղափոխական. չէ եւ չի կրնար ըլլալ: Իր սեփական ապիկարութիւնը ծածկելու համար էր, որ Սոֆիա գալէ ետք, զիս ամբաստանեց ըսելով, որ իբր թէ իմ կողմէ իրեն ուղղուած նամակ մը պատճառ եղած է իր ձերբակալութեան: Ատենին ալ ըսի երեսին. — Անխելք մարդ, խելքդ գլուխդ ժողուէ, նախ լաւ մը ուսումնասիրէ ըսածներդ եւ յետոյ միայն ամբաստանէ դիմացինդ:

Եւ առանձին-առանձին թուեցի իր անմտութիւնները ու զինք լաւ մը սաստեցի:

Կրցի վկայութեան բերել նաեւ Գ. Յովհաննէսեանը, որ իր երեսին ըսաւ.

— Գրիգորը հակառակեցաւ ձեռնարկիս: Ես էի շաքար ու խահուէ տալով մարդուն զինք քեզի ուղարկողը, որ քեզ ազատէ:

Տեսնելով որ զիս ամբաստանելու իր նենգամտութեան մէջ ձախողեցաւ, այս անգամ ալ ուրիշ մեղադրանք մը չպրտեց երեսին.

— Գացիր հետքդ կորսնցողիդ զիս մինակ ձգելով...

Կ'ակնարկէր Պոլսոյ մէջ ձերբակալութեանս եւ հազար դժուարութեամբ ազատումիս:

— Բնական է, ուրիշ ի՞նչ կրնայի ընել: Քու ինչ աստիճանի յեղափոխական ըլլալդ հասկցայ, եւ անկէ ետք չուզեցի գործակցիլ հետդ — եղաւ պատասխանս:

Մարդը խիզախութիւն ալ վերագրեր է իրեն, շուրջինները տպաւորելու համար:

Իբր թէ ինքզինք բանտին մէկ պատշգամէն վար նետել ուզած է անձնասպան ըլլալու համար: Սակայն, իր չար բախտէն, ոտքը սայթաքեր է, կամ պահակ մը թելէն բռներ է մետասաներորդ պահուն...:

Աւելորդ է ըսել, թէ անոնք սուտ ու փուտ բաներ էին: Իր աքսոր չերթալը կը պարտէր իր կաթեղքօր՝ Ռեշատ Պէյին, որ Քըսմը Սիասիի տնօրէնն էր: Իր աղամանդէ մատանին, նուիրուած Ռեշատին, անշուշտ բարերար դեր ունեցաւ Մնացորդացի փրկութեան համար:

ԿՐԿԻՆ ՊՈԼԻՍ

ԵՒ ՎԱՏԵՐՈՒ ՀԱՅՈՒԵՑԱՐԴԱՐԸ

Երկու տարի Պուլկարիա զինուորութիւն ընելէ յետոյ, 1918-ին վերադարձայ Պուլիս: Վիշապի կեդրոնական կոմիտէն պատրաստեց ցանկը բոլոր այն լրտեսներուն, որոնք աւեր գործած էին օգնելով ձերբակալութեան, աքսորուելուն եւ ջարդուելուն մեր աննման ընկերներուն ու աղբի զաւակներուն:

Այդ ցանկին վրայ իրենց արժանաւոր տեղը ունեցան Ալի Ռիզան, Յարութիւն Մկրտիչեանը, Հիտաէթը — որ ատեն մըն ալ վարդապետ եղած է, իսկութեան մէջ՝ վրտանդաւոր օձ —, Վահէ Նսայեանը, Փուլիս Կարապետը, Մակեդոնացի կեղծ Շաւարշը եւ ուրիշներ: Ասոնց մեծ մասը հաշուեյարդարի ենթարկած եմ ամիսներ շարունակ տքնելով եւ ուսումնասիրութիւններ կատարելով: Բժախընդրութեամբ ընտրած եմ գործակիցներս:

Երբեմն սէտք կ'ըլլար շաբաթներ շարունակ հետապնդել Յուդան, լաւագոյն պատեհութեան սպասել:

Օրինակի համար շատ չարչարուեցայ դուլիս հանելու համար հաշուեյարդարը Պուլկարին: Ասիկա տունէն դուրս չէր ելլեր:

Իր տունը տանող փողոցներուն մէջ կ'ըլլայի այն պատրուակով, որ Պուլկարիայէն եկած խեղճ մըն եմ եւ կ'ուզեմ զինք տեսնել:

Տեսնելով որ մարդը գլուխը դռնէն դուրս հանած չունի, մէկ-երկու առթիւ գացի եւ բնակած տան դուռը թակեցի: Կամ պատասխանող չէր ըլլար եւ կամ ուրիշ մը կու գար ըսելու, որ խնդրուած անձը կը բացակայի:

Ճարահատ՝ որոշեցի վարձել Պուլկարին բնակարա-

նին դիմաց գտնուող սրճարանին մէկ խուցը եւ հոն տեղա-
ւորել Բաղէշցի Արշակն ու Շապին Գարահիսարցի Շմաւոն
Ասլանեանը:

Առտու մը, ժամը 5-ին, դեռ աստղերը չմարած,
մարդը դուրս կ'ելլէ սափորը ձեռքին եւ կ'երթայ «Ազա-
տամարտ»ի շէնքին դիմացի եկեղեցիէն ջուր լեցնելու: Ար-
շակ կը հետեւի անշուկ, առանց տեղեակ պահելու ընկե-
րը. կը մօտենայ լրտեսին ասոր ջուր լեցուցած պահուն եւ
հրազէնը կը պարպէ...

Վազելով եկաւ տուն: Ձինք փակեցի թաքստոցին մէջ
մինչեւ որ խնդիրը «պաղի»:

Այս տղան դեր ունեցաւ նաեւ Արամեանցի խնդրին
մէջ:

Փոլիս Կարապետը նախապէս Քում-Քափու կը բը-
նակէր: Փախաւ եւ Թոփ-Քափու հաստատուեցաւ: Սակայն
արդարութեան պատուհասող ձեռքէն չվրիպեցաւ: Իր հա-
շիւը մաքրողը եղաւ Ձենկիլերցի Վարդանը, հրաշալի տը-
ղայ մը, սակաւախօս, կտրիճ ու ճկուն: Վահէ Եսայեանը
եւս իր արդար պատիժը ստացաւ առտուան ժամը 6-ին,
տունէն դուրս եկած պահուն: Շատ վտանգաւոր լրտես
մըն էր, որուն քովէն զոյգ ատրճանակներ գտնուեցան:
Ճամբան, քալած միջոցին, ստէպ ետին կը դառնար որ հե-
տեւող չըլլայ իրեն: Ձեռքը ամէն վայրկեան ատրճանակին
վրայ կը պահէր: Սայիտ Հալիմի գործը մաքրեց Արշալի-
րը, որ խնամքիս ներքեւ մեծցած էր սկսեալ 12 տարեկա-
նէն, իսկ Պէհաէտտինի պատուհասը՝ Արամը, Շահանի
միջոցաւ:

Ալի Ռիզան զգետնողը եղաւ Յովհաննէսը: Ծխախո-
տի մաքսանենգը իր կնոջ հետ տունէն դուրս ելած միջո-
ցին վճարեց իր ոճիրին գինը...

Հիտաէթը փախցնողը եղաւ Բանթիկեան Արմենակ
անունով անգլիական լրտես մը: Թէեւ այս գործին մէջ
մեծ յանցանք ունի Ամատունին: Բանթիկեանը անոր հա-
ւատացուցեր է, որ, իբր թէ, պիտի երթայ Էնվէրը գլու-
նելու եւ զայն մաքրելու: Այսպիսով ձեռքէ փախցուցինք:
Ո՞ր անյայտացաւ, ա՛լ չկրցանք գտնել:

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Ա. — ԳԱՆՁԱԿԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՏՈՒՆԸ ՕԴԱՀԱՆ

1906 Յունուար 17-ին, Ռոստոմը զիս ուղարկեց Գանձակ, ուր կը շարունակուէին հայ-թաթարական կըռիւնները:

Հոն, հետո ունենալով քանի մը Պուլկարահայեր՝ գործի լծուեցանք: Այստեղ էին Վառնացի Յարութիւնը (թոթովախօս), Ֆիլիպեցի Տիրան Մինասեանը, Զուլագործ Միքայէլը (Խենթ), Գրիգոր Պուլկարացին, Խարբերդցի Կարօն, Զանգեզուրցի Զարեհը: Միասնաբար եւ խանդավառօրէն աշխատանքի ձեռնարկեցինք: Մեզի տըրուած առաքելութիւնն էր՝ ռումբեր պատրաստել եւ հասցընել ճակատի կռուող ուժերուն:

Օր մը Միքայէլը (Խենթ), ծխախոտը բերնին, կը մտնէ տարրալուծարան, ուր կային դիւրավառ նիւթեր եւ ուր կը կատարուէին բաղադրութիւնները: Ինքզինքը հազիւ դուրս նետելու առիթ ունեցեր է: Սենեակին առաստաղը օդը ելաւ: Ծխախոտէն կայծ մը դիւրավառ նիւթի մը փոխանցուած էր: Դէմքին ծանր այրուցքներ ստացած էր:

Լուրը բերին Գիւլխանդեանի մօտ, ուր գացեր էի հաշիւները ներկայացնելու: Շտապեցի տարրալուծարան: Արդէն փճացած էր 20 քլ. կրամ թանկագին նիւթ: Բարեբախտաբար կեանքի կորուստ չկար:

Գանձակի կայարանը ընդհանրապէս թաթարներէ բնակուած մասին մէջ կը գտնուէր: Այնտեղի ոստիկանները կաշառելով միայն կրցեր էինք հոն հասած ռադմանիւթը ապահով մեր կողմը անցնել: Թաթարներու բողոքին վրայ հոն գտնուող 20 ոստիկանները փոխուեցան: Անոնց

տեղը մուծիլներ բերին: Անկարելի եղաւ կաշառել անոնց Մեր ապրանքները յաճախ անոնց ձեռքը կ'իյնային:

Որոշեցինք ոստիկանատունը օդը հանել: Պատրաստեցինք մեքենայ-ռումբ մը՝ 16 ֆունտանոց: Ոստիկանները կը բնակէին կայարանին մօտ գտնուող քարվանսարայի մէջ: Գանձակեցի Արամը հետս առի եւ մէկ հարուածով մաքրեցինք բոլորը (12 ոստիկան): Արամը ոտքէն վիրաւորուեցաւ: Իսկոյն հիւանդանոց փոխադրեցինք: Ստացաւ պէտք եղած խնամքը եւ երկու-երեք օրէն ոտքի ելաւ: Մինչ այդ՝ մնացեալ ոստիկանները իրենց պաշտօնը չքելով հեռացեր էին: Մերժած էին աշխատիլ:

Սակայն, սկսան լայն շափի խուզարկութիւնները: Կոլիցիների տեղակալը՝ Լօլայէն, զարմանալի յանդուգն մարդ էր: Խնակարաններու պատուարներն ու պարտէզներն անգամ փորել սուաւ: Բայց չկրցաւ բան մը ձեռք ձգել: Որովհետեւ մեր պահեստանոցները փողոցներուն երեք եւ չինուած էին: Տուններու պարտէզներէն հոն տանող փապուղիներ լացած էինք: Բարկութենէն պարպել տուաւ բոլոր գրադարանները, գիրքերը փողոցները թափելով զանոնք այրեց: Զինք մաքրելու գործը վստահուեցաւ Զինուորական Մարմնին: Մեկնումի օրը նախ կառքին ձիերը, իսկ յետոյ զինք հրացանազարկ ըրին: Առաջին համազարկէն ետք, ասրճանակը ձեռքին կառքէն վար ցատկեց: Գնդակ մըն ալ գլխուն պարպելով զինք պառկեցուցին ձիերուն քով: Ասոր դէմ «արեան տուրք» գանձուեցաւ բոլոր Գանձակեցիներէն:

Այստեղ պատրաստեցի հրթիռ մը, որուն գլխամասին մէկ քլ-կրամ ռումբ զետեղելով կարելի կ'ըլլար զայն աքձակել մինչեւ հինգ հարիւր մեթր հեռաւորութիւն: Կը պայթէր թէ՛ ջուրի եւ թէ՛ ցամաքի վրայ, տեսակ մը գերմանական Վէ-1-ի ձեւով, սակայն՝ անոր մանրատեսակը: Փորձին ներկայ գտնուելու համար Ռոստոմը Թիֆլիսէն Գանձակ եկաւ: Գացինք հեռու լեռնադաշտ մը, քանի մը խմբապետներով՝ Սեպուհը, Վարժապետ Մարտիրոսը, Կայծակ Առաքելը, Կոբեցի Մուշեղը, Ասքարիյի Սաֆօն եւ ուրիշներ: Փորձը շատ յաջող անցաւ, թէեւ ես ալ ձեռքէս վիրաւորուեցայ: Թեւս մորթազերծ եղաւ այրուցքներու հետեւանքով: Յատուկ եռոտանի մը շինել տուած էի որ հարթակի դեր կը կատարէր: Հրթիռը անոր վրայ կը զետեղէի: Մոռցեր էին զայն միասին առնելու: Ստիպուեցայ

ձեռքով ուղղութիւն տալ հրթիռին: Անակնկալ ցնցումի հետեւանքով դարձաւ ձեռքիս մէջ եւ թափեց ամբողջ մորթըս: Բայց պէտք էր տեսնել Ռոստոմի ոգեւորութիւնը:

– Ասոնց շնորհիւ կրնանք Վանի վրայ արշաւել – հետեւցուց, սքանչացած աչքերով:

Թէեւ, այսուհետեւ ալ, կառավարական խստութիւնները շարունակուեցան: Խուզարկութիւնները կանգ չառին, կոխեցին մեր արհեստանոցը բայց չկրցին բան գտնել:

ԳԱՆՁԱԿԵՆ ԲԱՍԵՆ ՆՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՄԲ

Այսուհանդերձ օղակը երթալով կը սեղմուէր եւ չնչելու հնարաւորութիւն չէր մնար:

Ընկերներս մեկնեցան Վան, իսկ Ռոստոմը զիս Բասէն ուղարկեց նոր առաքելութեամբ: Ինծի վստահուած նոր առաջադրութիւնն էր պատրաստել նոր հրթիռներ եւ ընտրել փորձարկման դաշտ մը: Գացի Ղարսի ճամբով: Սոսկալի ցուրտ կ'ընէր, նուազ 40 աստիճան: Սարըղամիշի ճամբուն վրայ հանդիպեցայ Տուրպահին (Կեկլի Ահմէտ): Սահնակով կը ճամբորդէի: Զիս վար դրաւ, քանի մը ժամ զրուցեցինք քիչ մը ամէն բանի մասին, յետոյ շարունակեցի ճամբաս, հասայ Սարըղամիշ: Յարմար վայր մը չգտայ: Անցայ Պայղարա, Սէօկիւտլիւ եւ անկէ ալ Պայաուրտ գիւղերը: Վերջին վայրը ունէր որոշ յարմարութիւն: Կար 80 տունէ բաղկացած աւան մը ուր կրնայի աշխատիլ աննկատ: Գիւղացիները համաձայն եղան եւ օգնութիւն խոստացան ինծի: Շտապեցի վերադառնալ Թիֆլիս: Ռոստոմին զեկուցեցի որ նպատակայարմար չըրջան մը գտած եմ Բասէնի մէջ: Շրջանի բնակիչներն ալ պիտի դիւրացնէին գործս: Կը մնար հաւանութիւն տալ եւ տրամադրութեանս ներքեւ դնել քսան երիտասարդ:

Ռոստոմ թելադրեց որ սպասեմ քիչ մը:

— Մի քիչ սպասիր, անմիջական եւ շատ անյետաձըգելի անելիք ունես — եղաւ առարկութեանս կտրուկ պատասխանը:

Ի՞նչ էր ընելիքս:

Ամէն օր խուզարկութիւններ տեղի կ'ունենային: Պիտի պատրաստէի յապաղիչ ռումբեր որոնք պիտի զե-

տեղուէին պահարաններու մէջ՝ որոնց կափարիչը հազիւ բացուած՝ պիտի պայթէին:

Ռոստոմը բացատրեց որ ոստիկանութեան հակահարուած տալու համար կեղծ մատնութիւններ պիտի կատարուէին: Ոստիկանները պիտի գային խուզարկելու այս կամ այն տունը, ուր նախօրօք զետեղուած պիտի ըլլային յապաղիչ ռումբ պարունակող պահարաններ: Զէնք, պայթուցիկ կամ արգիլեալ գրականութիւն՝ ձեռք ձգելու համար երբ կափարիչը բանալ պիտի փորձէին ... պիտի ըստանային իրենց փնտռածը:

Շուտով գործի անցայ եւ պատրաստեցի երեք ժամացուցաւոր-յապաղիչ ռումբեր: Առաջինը զետեղուեցաւ Արմիանսքա Ուլիցա (Հայկական Փողոց) կոչուած վայրին մէջ գտնուող տուն մը, երկրորդը Մոլլա Չալու՝ Թաթարական Թաղ բնակող հայու մը բնակարանը, իսկ երրորդը՝ համեմատաբար հարուստ Թաղի մը մէջ՝ Կալապիմովի Պրոսպեկտ:

Երեք փորձերն ալ յաջողութեամբ պսակուեցան: Այնուհետեւ ոչ մէկ ոստիկան կը համարձակէր հայու մը տունը խուզարկել: Կը նախընտրէին դասալիք ըլլալ, քան թէ խուզարկութիւն կատարել:

Գիշեր մը, 1906-ի Դեկտեմբերի գիշեր մը եղայ Ռոստոմի բնակարանը՝ Թիֆլիս: Օր մը առաջ Ռոստոմը ըսած էր. «Վաղը գիշեր քեզ կը սպասեմ մեր տունը: Տարեդարձս է, կու գաս, էլիզն ալ կը տեսնես»: Էլիզը իր կողակիցն էր, շատ գնահատուած հոգևոր եւ մանկավարժ մը: Զինք կը ճանչնայի Պուլկարիայէն:

Նոյն գիշեր եղայ Ռոստոմի Տունը: Սեղանակից էին մայրն ու քոյրը: Հազիւ սեղան նստած էինք երբ տանտիրուհին՝ Էլիզը, Թանապուրը լեցնելու պահուն, շերեփը կաթսային մէջ ձգելով դարձաւ Ռոստոմին ու ըսաւ.

— Ստեփան, այսօր քու 46-րդ տարեդարձն է: Խոստացեր էիր որ 46 տարեկանիդ պիտի քաշուիս կուսակցական աշխատանքէ:

Վէճ մը ծայր տուաւ էրիկ-կնկայ միջեւ, որուն անխօս վկաներն էինք:

Ռոստոմը քիչ մը քմծիծաղով կը պատասխանէր Տիկին Էլիզի դառն խօսքերուն: Տանտիրուհին երբ համոզուեցաւ որ Ռոստոմը տեղի տալու նպատակ չունի, դարձաւ ինծի օգնութիւնս ապահովելու նպատակով:

— Ըսէ, Դրիգոր, իրաւունք չունի՞մ նեղանալու:
Ռոստոմ միջամտեց, դէմքին տալով լրջութիւն եւ
անկէ վանելով ժպիտը.

— Հասկցի՛ր, էլիզ, այսպիսի կրիտիկական ժամա-
նակներուն ինչպէ՞ս կ'ուզես որ Ռոստոմը մեկուսանայ:
Բոլոր հայերը պայքարի մէջ են Թաթարներու հետ: Կա-
րելի՞ բան է որ Ռոստոմը դասալիք ըլլայ երբ հայութեան
ճակատագիրը Ռոստոմին ձեռքն է:

— Այն ատեն չ'ամուսնանայիր, — եղաւ էլիզի պա-
տասխանը:

Ընթրիքէն եաք քաշուեցանք անկիւն մը, ուր առինք
մեր սուրճը: Այդ պահուն Ռոստոմը ըսաւ.

— Դրիգոր, Կուսակցութեան ամենէն վտանգաւոր ա-
ռաքելութիւնները քեզի վստահեցանք, եւ դուն արժեցու-
ցիր ինքզինքդ: Բաւական յոգնած ըլլալու ես: Քեզ ղրկեմ
ծնողացդ մօտ որ քիչ մը հանգստանաս:

— Ձէ — կտրեցի զինք կտրուկ —, դեռ նոր աշխատանքի
սկսանք եւ ընելիք շատ կայ: Հիմա տեղ չեմ ելլար:

Աւելի չպնդեց, եւ տեսնելով վճռականութիւնս, զիս
նոր պարտաւորութիւններու տակ դրաւ:

Երկու ամիս ետք, քսան տղաներ միասին վերցու-
ցած, մեկնեցայ Պայպուրտ գիւղը: Ռոստոմը կը հետեւէր
մեր գործունէութեան եւ պարբերաբար մեր աշխատանքին
անհրաժեշտ նիւթեք կ'ուղարկէր:

Կարճ ժամանակէն պատրաստեցինք հարիւրաւոր
հրթիռներ:

Այս միջոցին լուր բերին թէ Հեսո Պէկը, իր քսան
խուլամներով, գիւղի Քզիր Յարութիւնին տունը իջեր է:
Տղոց հրահանգեցի որ տունը պաշարեն եւ սպասեն տալիք
վերջին հրամանիս: Հետո էր Համզո անունով քիւրտ մը,
որ հայերէն լաւ կը խօսէր: Տասնոցս մէջքիս կապելով եւ
Համզոն ալ միասին առնելով իջանք Քզիրին տունը: Տե-
սայ քսան խուլամները, զէնքերը ձեռքերնին, սետիրի վրայ
նստած, միւս կողմն ալ՝ գիւղացիները: Իսկ կեդրոնը տե-
սայ հսկայ, գեղաւէտ մէկը. հետեւեցուցի անոր Հեսո Պէկն
ըլլալը: Ձինք բարեւեցի եւ գացի նստելու իր մօտ.

— Հայր օլա, Պէկ էֆէմտի, մասըլ օլտու տա պէօյլէ
խուլամլարա պիր-պիր սիլահ վերմիշսիմիզ... Աէ սեպպա-
տէմ տօլայը: (Խէր ըլլայ, Պէկ էֆէմտի, ի՞նչպէս կ'ըլլայ

որ այս խոլամեներուն մէկ-մէկ հրացան տուած էք... ի՞նչ է պատճառը) :

Մարդը որ ծալլապատիկ նստած էր, ծնկաչոք ձեւ առաւ եւ յարգալիւր կերպով հարցուց, թէ որո՞ւ հետ կը խօսի: Պատասխանեցի, թէ Դաշնակ Կոմիտէի ներկայացուցիչն եմ:

Համզոն բացատրեց գեղ զալուն նպատակը:

— Քզիր Յարութիւնին եղբայրը՝ Կարօն, մեր գիւղին Քզիրին իր հողը մէկ մեծիտ ամսականով կապալի տուեր է: Եւ սակայն փոխանակ չորս մուրհակի, անհատնում մուրհակներ մէջտեղ կ'ելլեն: Մինչդեռ մեր Քզիրը միայն չորս հատ կնքած է:

— Ուրեմն եկած էք այս խնդիրը կարգադրելու, — հետեւցուցի ես, եւ աւելցուցի. — Եթէ ուզէք դատաւոր ըլլամ եւ լուծեմ խնդիրը — առաջարկեցի:

Հասն հաւանութիւն տուաւ:

Դիմեցի երկու կողմերուն՝ հողատիրոջ եւ պարտատիրոջ որ պատմեն թէ ինչ էր իրենց սկիզբի համաձայնութիւնը: Պահանջեցի որ ցոյց տան մուրհակները: Բացի չորսէն մնացեալ մուրհակներն ալ կնքուած էին նոյն Քզիրին կնիքով: Հարցուցի քիւրտին, թէ կը հաստատէ՞ բոլոր մուրհակներուն իր կնիքով կնքուած ըլլալը: Մարդը հաստատեց, բայց սկսաւ լալահառաչ պնդել, որ կնիքը թէեւ իրն է, սակայն ինք չէ կնքած բոլոր մուրհակները: Հազար երդում ըրաւ: Դիմեցի Կարոյին եւ բացատրութիւն պահանջեցի: Կմկմաց եւ խուսափողական պատասխան տուաւ: Տղոցս հրահանգեցի, որ խուզարկեն Կարոն: Վրայէն եւս 11 հատ մուրհակ գտնուեցաւ, բոլորն ալ Քզիրին կնիքով կնքուած:

Շուտով հաստատեցի որ գողցեր է Քզիրին կնիքը եւ անով կնքած կեղծ մուրհակները:

Դառնալով Պէկին վճռեցի.

— Երկուքն ալ յանցաւոր են: Մէկը իր կնիքը գողցուցեր է, իսկ միւսն ալ կնիքը գողնալով զայն շահագործեր է: Երկուքն ալ պէտք է պատժուին:

Պէկը համաձայն գտնուեցաւ.

— Ես քեզի կը թողում: Դուն որոշէ պատիժները — ըսաւ:

Նախ անվաւեր յայտարարեցի կեղծ մուրհակները, յետոյ պահանջեցի Կարապետէն որ կնիքը գողցած ըլլա-

լուն համար իսկոյն 10) մեծիտ նուիրէ գիւղին դպրոցին: Նաեւ, պահանջեցի Քղիրէն որ կնիքը գողցուցած ըլլալուն համար 5 մեծիտ նուիրէ նոյն դպրոցին:

Ներկաները գոհ մնացին այս կարգադրութենէն, որ տեղւոյն վրայ գործադրուեցաւ:

Պէկը շնորհակալութիւն յայտնեց եւ հրաւիրեց զիս որ ղինք այցելեմ: Պատրաստակամ եղաւ ոչխար մը մորթելու:

Փոխադարձեցի շնորհակալութեան: Ըսի, թէ յարմար ատենին կը հանդիպիմ (թէեւ պատեհութիւն չներկայացաւ): Թելադրեցի սակայն, որ ուրիշ առթիւ, եթէ նման պատահարներ ըլլան, զինեալ մարդիկ վերցնելով գիւղ չմտնէ: Կրնայ թիւրիմացութեան տեղի տալ: Եթէ նախօրօք լուր ղրկէ, շուտով կը լուծուին դժուարութիւնները առանց զինեալ մարդոց ներկայութեան պէտքը ըզգալու:

Օրն ի թուն պայթուցիկ նիւթերով զքաղած ըլլալուս՝ գրեթէ թունաւորուած էի: Գրեցի Ռոստոմին որ քիչ մը հանգիստ տայ թէ՛ ինծի եւ թէ՛ տղոց: Արտօնեց ինծի որ երթամ Պաթումի մօտ գտնուող Մախանճաւոր գիւղը: Ծովահայեաց եւ սիրուն Լեզկի գիւղ մըն էր:

Հազիւ քսան օր հանգստացեր էի այստեղ, երբ հասաւ ԿԿ.ի քարտուղար Մանասը ըսելու համար, թէ Թիֆլիս պէտք է մեկնիմ շուտով, քանի Ռոստոմը զիս կ'ուզէ:

Հրահանգը երկրորդել չտուի: Անցայ Թիֆլիս եւ ներկայացայ Ռոստոմին:

— Պատրաստուէ շուտով ճամբայ ելլելու: Պուլկարիոյ վրայով պիտի մեկնիս ժընեւ: Հոն պիտի ջանաս կատարելագործել մասնագիտութիւնդ հրթիռներու եւ յապաղիչ ռումբերու պատրաստութեան մէջ: Մեծ յոյսեր դրուած են վրադ:

ԴԵՊԻ ժՐՆԵՒ

Ճամբայ ելայ դէպի Պուլկարիա, եւ հոնկէ ալ անցայ ժընեւ: Մտայ գործարան մը ուր հեռաձիգներ կը պատրաստէին արդիական մեթոտով: Մեծ տարբերութիւն չկար թէպէտ անոնց եւ իմիներուս միջեւ: Գլխաւոր եւ միակ տարբերութիւնը կը կայանար այն բանի մէջ, որ անոնք կ'օգտագործէին ջրաճնշումի գործիք մը: Մինչդեռ իմ գործածածս պարզունակ եւ նախնական բան մըն էր:

Ամբողջ ուշքս կեդրոնացուցած էի որպէսզի իւրացնեմ այդ գործիքի պատրաստութեան ձեւը, եւ տիրանամ արդի միւս մեթոտներուն:

Նպատակիս հասած էի: Կրնայի առանձինս սլաւոնաստեյ արդիական հրաձիգ մը: Պէտք եղած նիւթերը ապահովելով պատրաստեցի զէնքը:

Այդ օրերուն ժընեւ էին՝ Դրօն, Մարտիրոսը՝ որ նահատակուեցաւ Պարսկաստանի կռիւներուն մէջ, Եփրեմին հետ, Վարդանը, Մանդալճը Զարեհը որ Սուլթանին մահափորձին Ռուպինային հետ կառքը Երլտըզ տարաւ: Այդ նոյն Զարեհն է, որ Պանքայի գրաւման մասնակցած էր, Օր. Սիրանոյ՝ Էս. Էս.ներու կողմէ ուղարկուած որ ձեռնառումք նետել (մասնաւորաբար յատուկ գործիքով) սորվի:

Օր մը, ժընեւէն դուրս՝ Կրան Սալեւի մօտերը փորձի գացինք: Փորձարկման պիտի ենթարկէինք մեր պատրաստած նոր ձեռնառումքերը, ինչպէս նաեւ հեռաձգութեան նոր դրութեան մը ճշգրտութիւնը:

Փորձը յուսացածէս աւելի արդիւնք տուաւ: Հեռաձգութեան մեքենան շատ լաւ գործեց: Ռումբ արձակեց մինչեւ 5 հազար մեթր: Ինկած է Ֆերնիէ կոչուած ֆրանսական սահմանագլուխի պահակատան մօտ:

Ձեռնառումքին մեքենայով պայթեցումը, Սիրանոյ՝ չի եւ Մարտիրոսի միջոցաւ, նմանապէս յաջող անցաւ:

Նտքէն իմացանք որ Ա. ռումբին պայթիւնը խուճապ ըստեղծած է:

Արդարեւ, նոյն երեկոյեան ոստիկաններ եկան մեր դուռը բաղխելու: Լրտեսուած էինք անշուշտ: Մեզ հրաւիրեցին պահականոց՝ հարցաքննութեան: Հետո՛ եկաւ Ակնունին: Առաջին հարցուփորձէ մը ետք մեզ ազատ ձգեցին պատուիրելով, որ հետեւեալ օրն վերստին ներկայանանք:

Զանց կ'ընեմ մանրամասնութիւններու նկարագրութիւնը:

Նոյն գիշեր իսկ ճամպրուկս կապեցի եւ հեռացայ զուիցերիական սահմանէն: Յետոյ իմացայ որ զիս դատած են ի բացակայութեան եւ երկու տարի բանտարկութեան դատապարտած:

Մեկնելէս ետք Դրօն եւ Մարտիրոսը արտաքսած են Ֆրանսա, իսկ Սիրանոյշին մէկ ամիս բանտարկութիւն տուած են:

Ժընեւի մէջ պատասխանատու մարմնի անդամ ընտրուեցանք՝ Անդրանիկը, Վահագն Տաթեւեանը, Ակնունին, Դրօն, Գիւլխանտարեանը, ես եւ Հրաչեայ Մարալը, որ Հնչակեան գործիչ էր եղած, յարեցաւ մեզի: Քիմիագիտութիւն սորված էր Սնգլիա:

Անդրանիկը մերժեց իր մասնակցութիւնը ըսելով, թէ Ակնունին յարմար չէ այդ գործին: Դրոյին համար ալ նոյն առարկութիւնը ըրաւ ըսելով, որ թուրքերէն լաւ չը գիտնալը զինք անյարմար կը դարձնէ այդ պաշտօնին: Գիւլխանտարեանը նոյն իսկ չուզեց մասնակցիլ:

Մնացինք չորս հոգի: Եկանք Ֆիլիպէ (Պուլկարիա) եւ պատրաստութիւն տեսանք անցնելու Վիշապ:

Հակառակ իմ դէմ գոյութիւն ունեցող դատապարտութեան վճիռին, մէկ քանի առիթներով անցայ Եւրոպա եւ յատկապէս Ժընեւ, պեխ-մօրուք ածիլելով եւ ամէն անգամին ալ՝ կեղծ անցագիր կրելով: Ժընեւէն 50 քիլոկրամ պայթուցիկ առի եւ փոխադրել տուի Պուլկարիա եւ անկէ՝ Վիշապ: Տղաքը իրար անցան եւ անխոհեմութիւն կոչեցին ըրածս: Կարեւորութիւն չտուի: Լեցուցի ճամպրուկներս եւ անցայ Վիշապ: Այս անգամ Սահմանադրութենէն ետք էր: Ամէն տեղ կը տիրէր ռգեւորութիւն: Դաշնակցութեան շարքերը կ'ընդլայնէին: Կրկին հրապարակի վրայ էր Շաւարշ Միսաքեանը, որ ինքզինք կը ներկայացնէր որպէս ներկայացուցիչ Յեղափոխ. անցեալի մը, սերունդի մը:

ԻՆՉՈՒԻ ՉԱԽՈՂԵՑԱԻ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԴԵՍ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՄԱՅԱՓՈՐՁԸ

Սուլթանին դէմ կաղմակերպուած մահափորձը ձախողեցաւ պարզապէս մասնագէտ քիմիագէտի մը պակասին հետեւանքով:

Որոհնք էին մահափորձին մասնակցողները՝ Ա. — Սաֆօ, Բ. — Ռուսլինայ Ֆայն — որ դեռ ողջ է եւ կը բնակի Եգիպտոս, Գ. — Սեւ Աշոտ, որ ելեկտրագէտ եւ մասնագէտ է, Դ. — Թորգոմ եւ Քրիս Ֆեներճեան (Սիլվիօ Ռիչի), որոնք փոխադրական գործերով կը զբաղին, Ե. — Մանկալճը Չարեհը, որ ժամանակին Պանք Օթոմանը գրաւողներէն մէկն էր եւ իբր կառապան Սուլթանին կառքը քշող, Զ. — Սինժերի պաշտօնեայ պելճիքացի մը, որ Թղթակցութիւններ կը կատարէր:

Չախողութեան առաջին պատասխանատուն Թիւֆէնկչիեան էր, Մակեդոնական. կուսակցութեան Բիւրոյի անդամ, որ ետքէն առարկեց, թէ պայթուցիկ նիւթ պատրաստող գործարանը խարդախած է իր արտադրութիւնը, վասնզի փիւրօքսելիմը դեղնորակ փոշի մըն է, որ կարելի է խարդախել դայն ամէն տեսակի փոշիով եւ ծանրութիւն տալ:

Ասոր առաջը կրնար առնուիլ եթէ Ժելաքիմ պայթուցիկը ընտրուէր: Ասիկա լոգումի նման խմոր մըն է, զոր խարդախել կարելի չէ:

Կառքին ձիերը ապսպրուած էին Աւստրիայէն: Շրկու հրաշալի երիվարներ որոնք պիտի քաշէին կառքը, որուն անիւները քառալուկով պատուած էին:

Կառապանին նստարանը պիտի լեցուէր փիւրօքսելիմով եւ 50—60 քլ. կրամ. պայթուցիկով: Եթէ անխարդախ,

100 առ 100 ուժականութիւն ունեցող փիւրոքսելիճն ըլլար մինչեւ իսկ կրնար հիմնադրուակ ընել մզկիթը ուր աղօթելու եկած էր Սուլթանը:

Մէկ քանի առթիւ կառքին նստարանին ձեւը փոխուեցաւ, որպէսզի կարելի ըլլայ զայն նստարան-ականի վերածել: Սեւ Աշոտը, իբր ելեկտրագէտ, յարմար դտաւ կարգադրութիւնը: Ժամացոյց մը ղետեղեց որ ուզուած պահուն կայծ պիտի հաղորդէր ռումբին: Բազմիցս փորձեց եւ համոզուեցաւ որ կայծ փոխանցելու յատուկ մեքենականութիւնը լաւ կը բանի:

Յետոյ կատարուեցաւ հարկ եղած ուսումնասիրութիւնները: Սուլթանը ո՞ր ժամուն կ'երթայ մզկիթ, ո՞ր ժամուն կը մեկնի մզկիթէն: Վստահ ըլլալէ ետք ճիշդ ժամադրութեան՝ կ'որոշուի մահափորձի օրն ու ժամը:

Ուրբաթ օրը կառքը կը ղետեղուի ճիշդ վանդակապատին առաջ ուրկէ կ'անցնի Սուլթանը:

Ռուսպինան կը սպասէ որոշուած ժամուն որ կոճակը սեղմէ: Ոստիկանները կը նկատեն կառքը եւ Ռուսպինան որ մէջը նստած է: Կը ստիպեն որ կառքը 50-60 մեթր հեռու փոխադրուի: Ռուսպինան անդրդուելի կը մնայ, միայն կը ձեւացնէ որ տրամադիր է ենթարկուելու ոստիկաններու հրահանգին: Նոյն իսկ քանի մը մեթր անդին կը տանի, բայց միշտ անհամբեր կը սպասէ կոճակը սեղմելու երկվայրկեանին, եւ ասիկա՝ հակառակ կառապան Չարեհի պնդումներուն: Կ'ուղէ որ անպայման ինք ըլլայ կոճակը սեղմողը:

Գործողութիւնը կը կատարուի յաջող կերպով, բայց արդիւնքը՝ ոչինչ: Եթէ նոյն իսկ կառքը հեռացուած չըլլար, կրկին Սուլթանը անվնաս պիտի մնար, քանի որ ռումբին փիւրոքսելիճն միայն 40 առ հարիւր ոյժ ունէր:

Այն տարածայնութիւնը թէ՛ Սուլթանը, այդ օր, չարաբախտ զուգադիպութեամբ մը խօսակցութեան բռնուած է Շէյխ Իսլամին հետ եւ 1-2 վայրկեան ուշացումով դուրս եկած է մզկիթէն իր կառքը մտնելու համար, ամբողջութեամբ յերկրանք է:

Իր անպիկարութեան ու պնդաճակատութեան փոխան չպատժուեցաւ Ռուսպինան, որովհետեւ կը նկատուէր Քրիստափորին աղջիկը:

Չպատժուեցաւ Թիւֆէնկճիւնը, որովհետեւ կարելի չեղաւ կտրուկ կերպով հաստատել թէ ո՞վ եղած է պայ-

Թուցիկ նիւթը խարդախողը՝ Թիւֆէնկճիեւ^ը, թէ այդ նիւթը պատրաստող գործարանատէրը:

Միայն Սաֆոն կախակայուեցաւ ձեռնառումբը կառքի վերածած ըլլալուն համար:

Մահափորձին ձախողելէն շարաթներ ետք Նիկոլը քննութիւն բացաւ, անալիզի ենթարկեց գնուած փիւրոք-սելիմը եւ հաստատեց անոր անզօր ըլլալը: Ձեռնարկը ոչ միայն ձախողեցաւ, այլ միլիոններ արժեց:

Սուլթանի մահափորձի ժամանակ դեռ նոր երիտասարդ էի, սակայն, թէ՛ Քրիստափորի եւ Երուանդի մահացու ուումբի փորձը եւ թէ՛ Սուլթանին դէմ կատարուածին ձախողիլը զիս բաւական յուզեցին: Բնականէն մղեցին զիս որ մասնագիտանամ պայթուցիկներու պատրաստութեան մարզի մէջ:

Համոզուած էի որ Սուլթանի դէմ եղած մահափորձին ձախողութիւնը, հակառակ ծով զոհողութիւններու վատնումին, հետեւանք է ապիկարութեան եւ սգիտութեան, գոնէ՝ մասնագէտի մը չգոյութեան:

Այս անյաջողութենէն ետք խնդրեցի Ռոստոմէն որ գրէ Ֆիլիպէ (Պուլկարիա) եւ բերել տայ պայթուցիկի մասնագէտ մը, որ պէտք եղած ծանօթութիւնները տայ մեզի, վարժեցնէ անոնց գործածութեան, պայթուցիկներու տեսական յատկութեանց:

Ըսաւ, թէ կը ճանչնայ Ղարաբաղցի Նիկոլը որ նոր աւարտած է Քիմիական Համալսարանը: Սակայն թոքախտաւոր է, եւ եթէ ընդունի գալ՝ ինք ամէն միջոց պիտի տրամադրէ:

Ռոստոմի հրաւերին ընդառաջելով Նիկոլ Վիչապ եկաւ: Ես եւ Ընկ. Մկրտիչ Սանտալճեան սկսանք տեսական ու գործնական դասեր առնել, եւ 3-4 ամսուան ընթացքին կարող եղանք առանձին առաքելութիւններ յաջողութեամբ գլուխ հանել:

Ահա ա՛յս միջոցին է, որ Նիկոլ հաստատեց ողորբագութիւնը Սուլթանի մահափորձին շատ գէշ կազմակերպուած եւ գործադրուած ըլլալուն:

Եթէ նախօրօք ճանչցած ըլլայինք Նիկոլը, Քրիստափորի ծրագիրը չէր ձախողեր: Ինք եղաւ գանդոյր, որ գործածուած մեքենային 60 առ հարիւրը խարդախուած է:

Պայթուցիկներու պատրաստութեան եւ անոնց յատկութեան տիրանալէ ետք է, որ խնդրեցի Ռոստոմէն որ զիս

ուղարկէ թաթարական կռիւներու մասնակցութեան:
 1905-ի Դեկտեմբեր 5-ին զիս ուղարկեց Թիֆլիս, ուր ծա-
 նօթացայ այնտեղի բոլոր ընկերներուն, յետոյ անցայ
 Գանձակ, Դիւլխանտարեանի մօտ: Առաջին բաղխումները
 եղած էին: Զինուորական հրամանատարութիւնը Համա-
 զասպին ձեռքն էր, յետոյ փոխուեցաւ եւ Սեպուհ Արշակին
 յանձնուեցաւ: Իմ պատրաստած ռումբերը յանձնուեցան:
 Իմ պատրաստած ռումբերը նպաստեցին կարեւոր յաջողու-
 թիւններու: Վրէժխնդիր մեր ուժերը մէկ շաբթուան մէջ
 շատ գործ տեսան: Թաթարները մեծ կորուստներ կրեցին:

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄԻ ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐԸ

Երբ Պոլիս հասալ, արդէն տրամադրութիւնս փճացած, չուզեցի մասնաւոր զեկուցումը ընել Ղարաբաղի աշխատի դէպքին մասին, իբր ժողովէն եկող Պատգամաւոր. քանզի որոշած էի ալլելս ոչ մէկ աշխատանքի լծուիլ: Կ. Կ. ի անդամները, որ զայրացած էին արդէն Ղարաբաղի քաթասթրոֆէն եւ իրենց բողոքը հասցուցած Երեւան, բուռն կերպով կ'աշխատէին զիս գործին կապուած պահել: Նամակ գրեցին Պիւրօ, «անկէ զատ յարմար մէկը չունինք» ըսելով:

Այդ օրերուն նամակ մը կը ստանամ Ռուբէնէն (Ռուբէն Փաշա), որ ի մէջ ալլոց կ'ըսէր. — «Գրիգոր, մենք քեզ չկրցինք լաւ ճանաչել: Քեզմէ դեռ շատ կարեւոր գործեր կը սպասենք, մեզ մի ձգեր եւ խոստումդ կատարէ»: Զի կրցայ մերժել այս անգամ, կրկին մտայ ահաբեկչական աշխատանքին մէջ:

Ամերիկայի Կ. Կ. իմ անունիս ղրկած 4006. տուարը իր նպաստակին յատկացնելու սկսելով, Պոլսոյ մէջ ՎԵՑ ԳՈՐԾԵՐ կատարելէ ետք (որոնց մասին խօսած եմ), քանի մը ամիս յետոյ անցայ Պերլին, երբ Սողոմոնը (Ս. Թեւալիբեան) բանտէն ելած էր: Հոն էին Չամալեան եւ ուրիշներ, բայց չկար Շահանը (Շ. Նաթալի), որուն գրած էի ժամանակին թէ գործս վերջացնելէ յետոյ Պերլին պիտի գայի, ուր բազմաթիւ եւ ծանօթ ջարդարար թուրք փաշաներ ապաստանած էին եւ որոնց կրնայինք բոլորը միասին մաքրել: Դժբախտաբար փոխանակ նկատի առնելու իմ թեւադրութիւնները եւ քիչ մը սպասելու, վերջապէս առիթ տրուած էր անոնց, որ իրենց օձիքը ազատեն ու անհետանան:

Ուրեմն, ինծի կը մնար վերսկսիլ հետապնդումներ:

րը, երեւան հանելու համար թուրք ջարդարար փաշաներուն նոր թաքստոցը:

Որոշեցի սկսիլ Իտալիայէն, որուն համար հետս առնելով Արշաւիրը՝ անցայ Հռովմ: Արշաւիրը նախընտրելուս պատճառը մասնաւորապէս այն էր, որ ան իր Ֆիզիքականով ու արտաքին տեսքովը ուշադրութիւն չէր գրաւեր, կասկածելի չէր երեւնար կատարուելիք հետազոտութեանց ընթացքին: Բաւական ճարպիկ եւ ուշիմ էր: Սակայն, որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր թէ ան քիչ յետոյ պիտի մոլորէր, թերանար իր պարտականութեանց մէջ ու ես ըստիպուած պիտի ըլլայի շառաչուն ապտակով մը զինք ըզգաստութեան հրաւիրելու...: Արդէն այդ ապտակը պատճառ դարձաւ կարծեմ, որ ան տարիներ յետոյ անոր վրէժը լուծելու համար հնարեց Փանթասթիկ պատմութիւն մը, զիս վարկաբեկելով եւ գործի յաջողութիւնը ամբողջութեամբ իրեն վերագրելով, երբ իրականութեան մէջ ինքը տեղեակ անգամ չէր մինչ այդ կատարուող աշխատանքներուն ներքին ծալքերուն, քանի որ՝ նման պարագաներուն միայն ղեկավարն է, որ կը պատրաստէ ու կը դասաւորէ ընդհանուր գործը եւ ես պէտք ալ չունէի իրեն պատմելու ամէն բան, որովհետեւ իրեն նմանները շատ անգամ անպատասխանատու մարդիկ կ'ըլլան, միայն պէտք է զէնքը ձեռքը տաս ու «գնա՛, զարկ» ըսես, ուրիշ ոչինչ: Բայց մենք շարունակենք, որ եղելութիւնը ինքնին պարզուի...:

Հռովմ հասնելուս պէս, առաջին գործս եղաւ երթալ Մ. Վարանդեանը գտնել, պարզել անոր իմ ծրագիրս եւ ուզել իրմէ անունները մի քանի վստահելի ընկերներու, որոնք կարող ըլլան ի պահանջեալ հարկին մեր պաշտպանութիւնը կամ փախուստը ապահովելու Գործի կատարուելէն յետոյ: Վարանդեանը զիս ներկայացուց իր քովը աշխատող Ա. Ս. ի եւ բժշկական ուսանող – վերջը Տոքթ. Արզումանեանի:

Մենք սկսանք մեր հետապնդումները: Մեծ եւ պրդտիկ օթէլներու մէջ քանի մը օրեր մնալով անոնց ճաշարաններուն եւ սպասման սրահներուն մէջ գտնուող մարդոց խօսակցութեանց ուշադրութիւն ընելով, եւայլն: Ի վերջոյ, սրճարաններու մէջ թէ մայթերուն վրայ դրուած սեղաններու շուրջ հաւաքուած ու բարձրաձայն թրքերէն խօսողները տուին մեզի մեր փնտռած թելին ծայրը: Այդ

ձեռով կրցանք հասկնալ, որ բացի էնվէր եւ ձեմալ փաշա-
ներէն, մնացեալ բոլոր Իթթիհատական պարագլուխները
Հռովմ հաւաքուած էին ու իրենց հերթական հանդիպում-
ները եւ ժողովները կ'ունենային մայրաքաղաքէն մօտ եր-
կու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ֆրասգաթի ըս-
ուած գիւղին մէջ, իրենց համար յատկապէս վարձուած
տուն հաւաքատեղիի մը մէջ: Առ այժմ այդքանը ինծի կը
բաւէր, որպէսզի ես այլեւս կատարուելիք գործին ընդհա-
նուր փլանը պատրաստէի: Նախ ըսեմ, որ իմ նպատակն էր
բոլորը միասին մաքրել այս անգամ եւ թոյլ չտալ որ
կրկնուի Պերլինի սխալը:

Այս գործին համար սակայն պէտք ունէի աւելի յար-
մար օգնականի մը, ուստի անմիջապէս նամակ գրեցի Վի-
չապ, պարզելով խնդրին էութիւնը եւ խնդրելով որ ինծի
ղրկեն Արամը, ազնիւ ու փորձառու տղան, որ ժամանա-
կին հետս էր երբ Գանձակի մէջ օդը հանեցի պահականոցը
12 ոստիկաններով: Ան քաջատեղեակ էր իմ պայթուցիկ-
ներու վերաբերեալ մասնագիտութեանս եւ լաւագոյնս գի-
տէր գործադրել իր պարտականութեան բաժինը:

Նախ, նամակիս կը պատասխանէ Դաւիթիսանեանը,
ըսելով թէ՝ «Անոր տեղը ուրիշ տասը գլուխ պանիր ուղէ,
խսկոյն կը ղրկեմ»: Յետոյ երբ ես կը պնդեմ Արամի մա-
սին, երկրորդ նամակով մը ինծի կ'ըսեն, թէ՝ «Մենք հա-
մաձայն չենք քու ծրագրիդ, այդքանը հսկայական աղմուկ
կը հանէ», եւայլն: Կարծես տարբեր ըլլար յարուցուելիք
աղմուկը եթէ մէկ հատի փոխարէն 5-6 ջարդարարներ
միասին ճամբուին անդի աշխարհ...:

Պատասխանեցի Վերին Մարմինի նամակին, ըսելով
թէ՝ «Ձերինը պարզապէս վախկոտութեան արդիւնք է:
Այդ աթոռները ձեզի չեն վայելեր. ձգեցէք դանոնք աւելի
արժանաւորներուն: Եթէ ողբացեալ ՌՈՍՏՈՄը ողջ ըլլար
հիմա՝ վազելով կուգայ այս գործին մասնակցելու»:

Այդ օրերուն Հռովմ եկած էր Շահան Նաթալին: Ա-
նոր ալ բացատրեցի իմ ծրագիրը, որ Կ. Կ. ի կողմէ վը-
տանգաւոր նկատուած ու ինծի պէտք եղած օգնականը զը-
լացուեր էր: Միեւնոյն ժամանակ յայտնեցի իրեն, թէ ես
Հռովմէն չեմ ուզեր հեռանալ առանց թուրք փաշայ մը
մէջտեղէն վերցնելու: Որով, սկզբնական փլանս մէկդի
դնելով, որոշեցի մահափորձը կատարել Սայիտ Հալիմ
փաշայի վրայ գոնէ, որը թէեւ ցանկին մէջ չկար, սակայն

որպէս վարչապետ ստորագրած էր Հայոց տեղահանութեան որոշումը: Եւ իսկոյն սկսայ քանի մը հաւանական միջոցները ուսումնասիրել եւ այդ ուղղութեամբ գործի բաժին տուի այլեւս Արշաւիրին:

Մինչեւ այստեղ, տեղի ունեցող անցուդարձերուն եւ առնուած որոշումներուն բացարձակապէս անտեղեակ էր Արշաւիր Շիրակեանը, որուն ժամերը գրաւած էր արդէն Հելենան յոյն աղջիկը...: Եւ այս բոլորը լաւ գիտէին Հընովմ գտնուող ընկերները:

Սայիտ Հալիմը մէջտեղէն վերցնելու իմ ծրագրիս յաջողութեան համար կային միայն երեք յարմար պատեհութիւններ. առաջինը հանրային պարտէզին մէջ, ուր ան յաճախ կուգար պտուղների թիկնապահին հետ: Այդ ուղղութեամբ իմ կատարած քննութիւնները ցոյց տուին, որ հարուածը ասիլէ ետք փախուստի միակ միջոցը 4-5 մետր բարձրութիւն ունեցող երկաթեայ վանդակաւոր դռներէն մագլցելով պատին միւս կողմը ցատկիլն էր: Այդ դռները միշտ փոք կ'ըլլային շաբթուայ օրերուն, իսկ բաց պահուող մէկ հատ դուռն ալ կրնար պաշարուիլ աղմուկը ելլելուն պէս: Ուստի թելադրեցի Արշաւիրին որ այդ մագլցողութի փորձերը ընէ մի քանի անգամ, սակայն տեսայ որ 4-5 վայրկեանի կորուստ կ'ունենայ այդ ձեւով, ինչ որ բաւական է օձիքը ձեռք տալու համար: Այդ չեղաւ:

Երկրորդ միջոցը անոր հանրակառքով գացած ատենը հարուածելն էր: Սակայն պէտք է շատ ճկունութիւն ունենալ այդ բանին համար: Մանաւանդ անհրաժեշտ էր հանրակառքին արագ քալած ատենը վար ցատկել ու անհետանալ դեռ «չամաթան» չսկսած: Որով, ատոր փորձն ալ ընելու համար կանչեցի Արշաւիրը եւ իրեն դիտել տուի նախ, թէ հոս հանրակառքերը ձախէն կ'երթան, ուրեմն պէտք է ձախ ոտքի վրայ ցատկել:

— Այդ բանը լաւ գիտեմ. ես Պոլսոյ մէջ հանրակառքի պաշտօնեայ եղած եմ, ըսաւ մեծխօսիկը:

Բայց ես ալ խօսքերէ աւելի գործին միայն հաւատացող մըն եմ, ուստի ստիպեցի իրեն, որ այդ փորձերն ալ ընէ: Կարճ կապելու համար ըսեմ, որ ատոր մէջ ալ չի յաջողեցաւ. հրաշքով մը ազատեցաւ կառքին անիւներուն տակը ճղմուկէ...:

Կը մնար ուրեմն երրորդ միջոցին դիմել: Այսինքն, ձիու կառքով իր տունէն դէպի քաղաք գացած կամ վերա-

դարձած ատեն կատարել մահափորձը, իր բնակարանին մօտակայ փողոցի մը քիչ թէ շատ ամայի տեղ մը: Ասոր համար պէտք էր շատ լաւ տեղեակ ըլլայի թուրքին իւրաքանչիւր շարժումին, անոր ելքի եւ վերադարձի ժամերուն, կառքին մէջ թիկնապահին ո՞ր կողմը նստելուն, քաղաք երթալու համար ո՞ր մէկ փողոցներէն անցնելուն, եւայլն: Ուստի այդ հետապնդումները կատարելու եւ վերջնական ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ ձեռք ձգելու համար պարտականութիւն տուի Արշաւիրին, որ ինձմէ երկու փողոց անդին, ուրիշ դիտարանէ մը ինքն ալ իր կարգին հետեւի անոր շարժումներուն, որպէսզի ունենանք ամբողջական տուեալները:

Օրերը կը սահէին առանց որ կարենայի ամբողջացնել ինծի պէտք եղած տեղեկութիւնները: Որովհետեւ Արշաւիրին բերածները ընդհանրապէս կը տարբերէին իմ քաղած տուեալներէն: Այս առթիւ սկսայ հսկել այս անդամ Արշաւիրին վրայ, առանց զգացնելու իրեն: Անմիջապէս հասկցայ անոր բերած հակասական լուրերուն պատճառը, մարդը երբեք իր պարտականութեանը վրայ չէր: Իր ժամանակը կ'անցընէր քանի մը փողոց անդին, յոյն աղջկան՝ Հելենայի հետ եւ ո՛չ թէ իրեն տրուած գործով: Հակառակ իմ կրկնակ թելադրութիւններուս, խրատներուս եւ ազդարարութեանս, Արշաւիր Շիրակեան կարծես չէր կրնար ըմբռնել, թէ մենք իտալիա եկած ենք կարեւոր դործի մը համար եւ ոչ թէ թեթեւ կիներու ետեւէն վազելու, ծախսելու մեր բերած դրամը, որուն պէտք ունէինք տարբեր նպատակի համար: Ի վերջոյ, համբերութիւնս հասաւ, մանաւանդ երբ վերջին անգամ զինքը նորէն տեսայ յոյն աղջկան հետ սիրաբանած պահուն ու յետոյ եկաւ նոր սուտերով զիս խաբելու: Այդ վայրկեանին բան մը չըսի իրեն:

Երբ վերջացուցինք մեր ճաշը ու միւս յաճախորդները — երիտասարդ ուսանողներ — սկսան պարպել սրահը եւ ինքն ալ կը պատրաստուէր երթալու, ըսի.

— Արշաւիր, սպասէ, խօսելիք ունիմ: Եւ իջանք պարտէզ միասին: Անմիջապէս հարցուցի նորէն. — «Արշաւիր ո՞ւր էիր երէկ»:

— Նշանակուած անկիւնը, գործիս գլուխը, ստեց աներեսը:

Ալ չկրցայ համբերել ու շառաչիւն ապտակ մը իջե-

ցուցի երեսին: Պահանջեցի որ շուտ մը ինձի վերադարձնէ ատրճանակը եւ պատրաստուի անմիջապէս Պոլիս վերադառնալու: «Քեզի պէս անսլատասխանատուի մը չէ կարելի դործ վստահիլ» ըսի:

Ծունկի եկաւ ու սկսաւ աղաչել, որ այդ սլատիժը չտամ, ներեմ իրեն: Երդում պատառ ըրաւ, որ այլեւս սլատի չի թերանայ իր պարտականութեանց մէջ:

– Քանի որ այդպէս է, կը ներեմ քեզի, բայց մէկ պայմանով. որ՝ վաղն իսկ պէտք է կատարուի ԳՈՐԾը: Այլապէս կը վերադառնաս Պոլիս, ըսի:

Ընդունեց պայմանը: Ուստի հրաւիրեցի զինք որ ուշադրութեամբ մտիկ ընէ վերջին թելադրութիւններս եւ գործադրէ զանոնք առանց սխալելու. 5 Դեկտեմբեր 1921:

– Վաղը առտուն պիտի գաս որոշեալ տեղը, առանց հետդ բերելու վերարկուդ եւ գլխարկդ՝ որոնք արգելք կ'ըլլան փախուստիդ: Միասին պիտի հետեւինք կառքին, մինչեւ որ ան մօտենայ թուրքին ապրած փողոցը եւ դանդաղեցնէ ընթացքը: Պիտի ցատկես կառքին աջ կողմի զսպանակին վրայ, զէնքը պիտի պարպես ճիշդ գլխուն եւ վար ցատկես ու վազես դէպի ետեւ՝ իմ գտնուած կողմը, որպէսզի ես ուղղութիւն տամ փախուստիդ եւ արգելք ըլլամ պատահական հետապնդումներու: Այժմ գնա պանդոկ եւ կանուխ պառկէ:

Այս վերջնական փլանի մասին տեղեակ ընելէ ետք Հռովմ գտնուող միւս ընկերները, որպէսզի պատրաստ ըլլան իրենց բաժինը կատարելու ի հարկին, յաջորդ օրը որոշեալ ժամուն գացի Արշաւիրը սպասելու նշանակուած մեր տեղը: Եկաւ ան, բայց ... ծանր գլխարկը եւ վերարկուն հագած:

– Ծօ, ի՞նչ ըրիր, քեզի չպատուիրեցի՞ առանց գլխարկ-վերարկուի գալը: Զըսի՞ թէ ոստիկանութեան ձեռքը եթէ իյնան այդ իրերը դիւրաւ քեզ կը ձերբակալեն:

– Հոգ մի ըներ, չեմ նետեր պատասխանեց:

Այլեւս ուրիշ կարգադրութիւն մը ընելու հնարաւորութիւն չկար. արդէն թուրքին կառքը կը մօտենար: Մենք իրարմէ բաժնուեցանք ու մեր դիրքերը բռնած սպասեցինք, երբ կառքը մեր հաւասարութեան հասաւ, Արշաւիրը ոստումով մը զսպանակի վրայ ելաւ, զէնքը պարպեց եւ ... սկսաւ կառքին առջեւէն վազել, փոխանակ դէպի իմ կողմը գալու: Եւ իրարու ետեւէ վրայէն հանեց ու փո-

ղոցը նետեց գլխարկը եւ վերարկուն: Մինչ այդ Սայիտ Հալիմի թիկնապահը երբ սթափեցաւ անակնկալէն ու տեսաւ որ զէնքը պարսլողը կառքին գացած ուղղութեամբ կը փախչի, իսկոյն հրամայեց կառապանին՝ «Բրէսթօ, Բրէսթօ...» եւ ձին մտրակելով սկսան Արշաւիրի ետեւէն վազել արագութեամբ: Մօտակայ շէնքի մը աշխատաւորը դետնէն վերցուց գլխարկը եւ ան ալ սկսաւ իր ետեւէն երթալ. իսկ ես ալ վերարկուն վերցուցի, վանդակաւոր պատի մը վրայ «աչքէ հեռու» տեղաւորեցի ու սկսայ իրենց ետեւէն վազել, որպէսզի ի հարկին կարենամ միջամտել ձեւով մը ու դիւրացնեմ Արշաւիրին փախուստը: Այսպէս իրարու ետեւէն վազելով հասանք նեղ ու ամայի փողոցին մէկ դարձուածքին մօտ, ուր երկու հոգի կ'աշխատէին ինքնաշարժի մը պայթած անիւը փոխել: Այդ եղաւ Արշաւիրին փրկութիւնը մասամբ, որովհետեւ զինք հետապնդող կառքը չէր կրնար շարունակել ճամբան: Տեսայ որ մեր տղան արդէն անյայտացաւ ու թուրք թիկնապահն ու իտալացիները կը վիճին առանց իրար հասկնալու, իսկ գլխարկը վերցնող բանուորն ալ մէջտեղ չկայ: Ես ետ դարձայ, հանդարտութեամբ գացի պատին վրայ պահածս վերարկուն առի եւ քայլերս ուղղեցի դէպի սենեակս: Փողոցը դարձած ատենս դէմս ելան երկու «Գարապիններ», ոստիկաններ որոնք հարցուցին թէ ի՞նչ է պատահեր՝ «Ձեմ դիտեր» ըսի, «կարծեմ թէ օթօն եւ կառքը իրարու զարնուեր են»: Ոստիկանները գացին «արկած»ին կողմը եւ ես ալ անցնող հանրակառքը առնելով հասայ սլանդոկս ու վերարկուն սահեցի բանալիի տակ:

Նոյն միջոցին արդէն հաղորդումներ կը տարածուէին: Ոստիկանութիւնը կ'ըսէր թէ՝ «Խումբ մը անծանօթներ մահափորձի ենթարկած են Սայիտ Հալիմ փաշան եւ ինքնաշարժով մը սահմանէն դուրս ելած են», եւայլն: Սակայն փողոցը նետուած վերարկուին եւ գլխարկին պարագան մանրամասնութեամբ կուտար:

Քիչ յետոյ, երբ ես գացի նախապէս մեր համաձայնած ժամադրավայրը, գտայ որ Արշաւիրը գոյնը նետած եւ դողալով կը պատմէ Տոքթ. Արզումանեանին, թէ իր տանտիրուհին (Մարիան՝ որուն հետ ինք մտերիմ յարաբերութիւն ունէր) նշմարած է վերարկուին եւ գլխարկին պակասը եւ ոստիկանութեան հաղորդումներէն իմացած ըլլալով այդ բաներուն մասին, այժմ կը կասկածի իրմէ ու

կը սպառնայ լուր տալ ոստիկանութեան: Չափազանց մը տահոգուած էր. կ'ուզէր որ անմիջապէս երկրէն ելլելու ձեւ մը գտնենք:

— Տեսա՞ր հետեւանքը քու անկարգապահութեանդ, ըսի:

— Կ'աղաչեմ, մի յիշեցներ այլեւս իմ տիմարութիւններս. հիմա է որ ըմբռնեցի քու համբաւիդ ու արժէքիդ մեծութիւնը: Միայն խնդրեմ զիս ազատեցէք, ըսաւ:

— Հանդարտէ, եթէ պաղարիւնդ պահես՝ ամէն ինչ կը կարգադրուի, ըսի: Հիմա վերադարձիր սենեակդ: «Քիչ մը անհանգիստ եմ» ըսէ «բարեկամուհի»իդ ու անկողին մտի: Իսկ վերարկուիդ մասին ալ ըսէ, թէ մաքրելու տուած ես եւ վաղը պիտի բերեն: Արդումանեանն ալ հանեց իրեն տուաւ հին գլխարկ մը եւ բաժնուեցանք իրարմէ:

Հետեւեալ օրը վերարկուն հետս տարի ճաշարան եւ ուսանողներուն հագուստին քովը կախեցի: Քիչ յետոյ երբ Արշաւիրը եկաւ ու մեր ճաշը աւարտեցինք, դուրս ելլելու ատեն ըսի իրեն. «Արշաւիր, վերարկուդ հոն կախուած է, գնա վերցուր»: Ուրախութենէն ընելիքն ալ մոռցաւ, վրաս վազեց զիս գրկելու, համբուրելու: Իսկոյն սաստեցի: «Տըղայ մի ըլլար, ըսի, անխոհեմ շարժում մը կրնայ մեզ մատնել: Բնական երեւցիր»:

Ինքը ամէն գնով կ'ուզէր անմիջապէս Հռովմէն փախչիլ: Բացատրեցի իրեն որ այդ օրերուն անկարելի է փորձել սահմաններէն դուրս ելլելը, քանի որ բոլոր քոնթրոլները խիստ հսկողութեան տակ պէտք է առնուած ըլլան: Դժուարաւ կրցայ զինքը համոզել եւ յիշ օր եւս պահել հոն, մինչեւ որ ոստիկանական հետասնդումները մեղմացան: Ապա, զինքը ճամբայ հանեցի դէպի Վիեննա, որպէս զի այնտեղէն յետոյ Արամին միանալով երթան Պերլին, ուր ուրիշ ընելիքներ ունէինք: Սակայն, անսխիտանը ճամբան կը փոխէ եւ փոխանակ Պերլին ուղղուելու, կ'երթայ Պոլիս, իր ապագայ կինը տեսնելու: Եւ հոն Վերին Մարմինին բողոքելու իմ մասին, թէ՛ շատ խիստ վարուեր եմ իր հետ, ծեծեր եմ, ու չուզեր այլեւս իմ հետ աշխատիլ:

ՏՂԱՅԱԿԱՆ ԶՔՄԵՂԱՆՔՆԵՐ

Տարիներ յետոյ, Արշաւիր ինքը կը խոստովանէր,

ները եւ պահանջեցի որ ստորագրեն հաշուեցուցակին ճշգրտութիւնը: Թէեւ «աւելորդ ձեւակերպութիւն» է ըսին այդ բանը, սակայն իմ պնդումի վրայ զայն վաւերացուցին եւ ստորագրեցին: Ատկէ յետոյ գործնական ոչ մէկ պարտականութիւն առի վրաս: Ապրուստս ապահովելու համար մըտայ փեթրոլի զտարան մը, ժամը 2,50 (երկու քուկէս) ֆրանք շահելով: Յետոյ, երբ վրայ հասաւ Երկրորդ Աշխարհամարտը եւ մեր ղեկավարները դարձան ԳԵՐՄԱՆՕՖԻՆԵՐ, պատրաստուելով Կովկասի վրայ յարձակելու, շատ աւելի յստակ դարձաւ ինծի համար ՊԻԻՐՈՅԻ ԱԶԳԱՎՆԱՍ գիրքը ու ես հեռացայ այդ ծախուածներէն...:

ՊԻԻՐՈՅԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

Արշալիր Շիրակեանի յանցագործութեան համար հաւասար չափով պատասխանատու պէտք է բռնել Ռուբէնն ու Վահան Նաւասարդեանը, որոնք որոշում կուտային հապճեպօրէն, առանց արմատական քննութեան ենթարկելու խնդիրները:

Օրինակ կարելի է վերցնել Ղարաբաղի պաշտպանութեան հարցը: Երբ կ'ուզէին ինծի յանձնել ասոր կազմակերպումը, զիրենք զգուշացուցի ըսելով, թէ վտանգաւոր ու ծանրակշիռ որոշում կու տային, անհրաժեշտ էր ձեռք առնել բոլոր զգուշութիւնները: Հակազդեցութեանս վրայ փոխանակ զգաստանալու եւ հարցը վերաքննութեան ենթարկելու՝ կը դիմեն Տէլի Ղազարին եւ զինք պատասխանատու կը նշանակեն, եւ 12 մաուզէրիսթներով Արսէն Միքայէլեանը կ'ուղարկեն Ղարաբաղ, ուր, երկու շաբաթ ետք, 12 մաուզէրիսթները կը զոհուին, Արսէնը մաղապուրժ կ'ազատի: Բայց պատճառ կ'ըլլան 4000 հոգիի ջարդուելուն՝ անմեղ ժողովուրդէն: Այս իրողութիւնը պատմեց Ա. Միքայէլեանը երբ, 1922-ին, Փարիզէն կ'երթար Եգիպտոս: Երեք օր տունս մնացեր էր: Ինք եղաւ հետեւցընողը վերի եղելութիւնը պատմելէ ետք. — «Քեզ մտիկ չըրին, եւ ահա՛ հետեւանքը»:

Պիտի՛ ուզեմ քիչ մը մանրամասնութեամբ նկարագրել այս ողբերգութիւնը:

1918-ին Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն իմ անունիս ղրկած էր 4006 տոլարնոց շէք մը՝ յատկացուելու համար իմ ղեկավարութեամբ առաջ տարուելիք աշխատանքներու: Ես այդ գումարը ստացայ ճիշդ այն օրերուն, երբ Պատգամաւոր նշանակուած էի ու կը պատրաստուէի Երեւան երթալ Արսէն Միսաքեանի հետ, մասնակցելու

Համար 2. 3. Դաշնակցութեան 9-րդ Ընդհ. Ժողովին: Ուրիշ, քանի որ պարտաւորուած էինք քանի մը օրով բացակայիլ Վիշապէն, Ամատունիին թելադրեցի որ այդ գումարը տանինք Լիոնէզ Պանքան դնենք երկուքիս անունով, որպէսզի իմ բացակայութեան ինքն ալ կարենայ տրամադրել զայն ի հարկին:

Մենք գացինք Երեւան: Երբ՝ Պատգամաւորական ժողովը վերջացաւ, Պիւրոյ Կառավարութիւնը վար դրաւ արտասահմանէն եկած քանի մը Պատգամաւորներ, իւրաքանչիւրին կարողութեան համաձայն պաշտօններ տալով անոնց: Ինծի առաջարկեցին նախ Ոստիկանապետի պաշտօնը, զոր մերժեցի, դիտել տալով թէ՝ ես այդ գործէն բան չեմ հասկնար եւ մանաւանդ որ պարտաւոր եմ Վիշապ վերադառնալ ու լինթացք տալ Ամերիկայի Կ. Կ. ի ինծի վստահած ահաբեկչական գործերուն: Զուգեցին լսել զիս.

— Մենք՝ Պիւրօ Կառավարութիւնս աւելի կարեւոր գործերու համար յարմար մարդոց պէտքը ունինք հոս: Դուն պէտք է մնաս, ըսին: Եւ անմիջապէս առաջարկեցին, որ ստանձնեմ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ պատասխանատուութիւնը: Թէեւ ես այդ շրջանին ծանօթ էի Թաթարական կռիւներու ժամանակէն, սակայն պէտք է յիշել որ անկէ ասդին անցեր էին 15 տարիներ, համաշխարհային պատերազմը, եւայլն: Ուստի, երեք օր պայմանաժամ ուղեցի, կացութիւնը քննելու եւ ըստ այնմ պատասխանելու համար: Բնա՛ւ կողմնակից չեմ եղած հապճեպով որոշում առնելուն: Իմ բովանդակ կեանքիս մէջ հետեւած եմ տասը չափէ, մէկ կտրէի փիլիսոփայութեան:

Երեք օր յետոյ, պէտք եղած բոլոր քննութիւնները կատարելէ եւ Ղարաբաղի Պատգամաւորներուն ալ կարծիքը առնելէ ետք, ժողովին հաղորդեցի իմ եզրակացութիւնները, թէ՝

— Շատ անխորհուրդ գործ մըն է ծրագրուածը, որովհետեւ Ղարաբաղի մէջ ոչ զէնք կայ եւ ոչ ալ զէնք բռնող: Եւ որպէսզի ես կարենամ գլուխ հանել ինծի առաջարկուած պարտականութիւնը, անհրաժեշտ են, Արսէնէն զատ ուրիշ 50-60 փորձառու մարտիկներ, 2-300 զէնք 300 փամփուշտով ամէն մէկը, 100 քիւօ պայթուցիկ, 5-6 հատ ելեկտրական տինամօներ, թելեր, քապսիւլներ, եւայլն:

— Կառավարութիւնը քու պահանջածներէն ոչ մէկը ունի, ըսին:

— Այդ պարագային Ձեզի խորհուրդը կու տամ, որ չի ձեռնարկէք նման գործի մը, եթէ ոչ՝ դուք պատճառ կ'ըլլաք այդ ժողովուրդի ջարդուելուն:

Յանկարծ ոտքի ելաւ Ս. Վրացեան եւ պոռաց. — Եթէ չես հնազանդիր Պիւրօ Կառավարութեան որոշումին, մենք քեզ կը վնասենք Կուսակցութենէն:

— Տեղդ նստէ, ըսի, խելքդ չհասած բաներուն մի խառնուիր: Դուն դեռ մէջտեղ չէիր, հաւանաբար, երբ ես արդէն նման գործեր կը կազմակերպէի:

Եւ գլխարկս առած դուրս ելայ, չափազանց յուզուած եւ մանաւանդ մտահոգուած էի Ղարաբաղի ժողովուրդին գլխուն գալիքով: Անգլիական պարտէզը եկան ու զիս գտան քանի մը վայրկեան ետք Արսէնը եւ Չամալեանը համոզելու համար ըսելով թէ՛

— Դուն ստանձնէ այս պարտականութիւնը եւ ճամբայ ելիր. Պիւրօ Կառավարութիւնը կը խոստանայ քեզ, ետեւէդ ղրկել թուր ուզածներդ:

Չընդունեցի: Վստահ էի որ խաբուսիկ խոստում մըն էր եղածը: Յաջորդ օրը ճամբայ ելայ դէպի Թիֆլիս: Հոն, նորէն ետեւէս եկան Արշակը եւ Արսէնը ու ամէն ինչ ըրին զիս համոզելու համար, բայց իմ փորձառութիւնը ուրիշ բան կը թելադրէր:

— Արսէն ըսի, մի պնդէք: Դուն ալ մի երթար. այդ անհեռատես մարդիկը գաղափար չունին, թէ ի՞նչ գաթաւթրոփի առջեւ կը դնեն ոչ միայն դացողները, այլ՝ նաեւ պատճառ պիտի ըլլան այնտեղի ժողովուրդին ըստոյգ կոտորման:

Ահա Պիւրօ Կառավարութեան ապիկարութեան մէկ փաստը: Եւ Արշաւիր Շիրակեանի մը միջոցաւ յետագային իմ վրայ թափուող զրպարտութիւններուն ու լուտանքներուն առջեւ լուռ մնացողներուն պատճառ-չարժաւորութենէն մին:

Նոյն հապճեպ որոշումը տուած են Արշաւիր Շիրակեանին յանձնելով 400 հազար ռուբլի եւ 3 հատ ադամանդ, որոնց արժէքին մասին որոշ բան մը չըսէր Արշաւիր իր յուշերուն մէջ: Արշաւիր պիտի երթար Պաքու, Արամին (հրաշալի տէրօրիսպ, որ վերջերս մահացաւ Հարաւ. Ամերիկայի մէջ) հետ, տէրօրի ենթարկելու էնվէրը Թիւրքիստանի մէջ: Սակայն, հոն չհասած, Ջարդարարը կը սպաննուի հայ զինուորի մը կողմէ, ոմանց պնդումով՝

Խորհրդային Ռուսաստանի Կառավարութեան դրդումով, նկատելով որ էնվէր կը ջանար ըմբոստացնել շրջանի թըրքութիւնը ընդդէմ Խորհրդային նորակազմ Կառավարութեան:

Ա. Շիրակեան իրեն տրուածին տէր կը դառնայ: Ռուբէնը, Փարիզ վերադարձին, փոխանակ այդ հաշիւը պահանջելու Արշաւիրէն, լռութիւն կը պահէ այդ մասին: Թող Ա. Շ. ցոյց տայ վաւերացողութ մը թէ քննուած է իրեն յանձնուած գոհարեղէններուն հաշիւը, այս կամ այն կուսակցական օրկանին կողմէ:

Թիֆլիսի բանտին պատմութիւնը իր կողմէ հնարուած սուտ մըն է: Իբր թէ զինք ձերբակալած եւ տանջած են վրացական մայրաքաղաքին մէկ բանտին (Մետեխ) մէջ, ձեռքէն առած են դրամն ու գոհարեղէնները, ի վերջոյ զինք ազատ ձգած տկլոր վիճակի մէջ:

Բացայայտ կեղծիք է պնդածը, քանի որ Վիշապի Կ. Կոմիտէն դրամ չէր ղրկած Պաթում՝ Արշաւիրին: Իմ կողմէ կատարուած քննութիւնները — Կ. Կ. ի տետրակները ունեցած եմ տրամադրութեանս տակ — եւ Ամատունիին խոստովանութիւնը թէ մեզմէ դրամ ուզող չեղաւ որ մենք դրամ ուղարկէինք Պաթում՝ իբր ճանապարհածախս Արշաւիրին ու Արամին, կը հաստատեն որ Արշաւիր դրամ ունէր քովը, եւ Պոլիս եկած էր պարզապէս մօտը եղող ռուբլիները (զոր 400 հնչիւն անգլիականի վերածեր էր) եւ ադամանդները ձգելու իր սիրածին քով: Ս. Հալիմի գործէն ետք փոխանակ Պերլին երթալու, վերադարձաւ նշանածին մօտ՝ Պոլիս, եւ անկէ ալ Ամերիկա անցաւ: Երկու տարուան մէջ տեղւոյն եւ անոր լեզուին անծանօթ մարդը միլիոնէր կը դառնայ: 40-50 հազար արժող տուն կ'ունենայ, 3-4000 արժող ինքնաշարժի կը տիրանայ: Մինչ իր հաշուեցոյցը, իրեն վստահուած գումարներու եւ գոհարեղէններու դիմաց — կը մնայ անծանօթ ու անվաւեր: Կրնա՞յ ժխտել: Թող ցոյց տայ վաւերագիր մը, ինչպէս ես ըրի եւ ստացայ Վ. Նաւասարդեանէն, ինծի վստահուած գումարներուն փոխան, իմ վրայ մնացող 30.000 լիրը վերադարձընելով Կ. Կ. ի ներկայացուցիչին:

Ամերիկա այցելութեանս տեսայ իր տունը եւ կառքը: Կառատունին դռները ելեկտրականութեամբ կը բացուէին:

Բնականաբար պատասխանատուն տեղւոյն կեդրոնական կոմիտէն էր, որ փոխանակ հաշիւ ուզելու՝ տարուած էր շարլաթանին հնարած պատմութիւններէն:

Ժամանակին խնդրեցի պատկան Վերին Մարմինէն որ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-ի մէջ մէկ քանի սիւնակներ տրամադրեն ինծի որպէսզի դիմակազերծ ընեմ Ա. Շ.ին առասպելները: Զբարեհաճեցան ընթացք տալ: Գուցէ հաշուեցին որ նման յերիւրանքներ պէտք են ժողովուրդին երեւակայութիւնը յուզելու եւ... գրպանը պարպելու համար: Փոխանակ խնդրանքիս գոհացում տալու պատասխանեցին, թէ լաւ կ'ընեմ գրի առնելով յուշերս որոնք կրնային պահուիլ «արխիւի մէջ»: Դրեցի իրենց. «Եթէ Զաւարեանը եւ Ռոստոմը ողջ ըլլային ձեր բոլորին ալ ականջներէն բռնելով դուրս կը նետէին»:

Վերջերս այս մասին պատմեցի կարեւոր անձնաւորութեան մը որ ըսաւ, թէ Արշաւիրի - որ հիմա Կ. Կ. Ի անդամ ալ եղած է - յուշագիրքը լաւ սպառում ունի: Է՛հ, ի՞նչ գիտնան խեղճ շարքայիները թէ իրենց «հերոս»ը պարզապէս ձեռնասունն էր Մերձանօֆին, որուն ապտակները միայն զինք ղգաստութեան բերին, ստիպեցին որ դիտակցի իր պարտականութեան փոխանակ սայթաքելու եւ կանանց ու աղջիկներու ետեւէն վազելու: Ի՞նչ գիտնային որ Արշաւիր, զինք Պոլիս ղրկելու սպառնալիքիս առջեւ, ծնկաչոք խնդրեց որ խնայեմ, ներող ըլլամ իր անբարոյ ընթացքներուն հանդէպ եւ խոստացաւ շարժիլ պատուէրներուս համաձայն:

Ինչ որ կը գրէ իր յուշերուն մէջ, գրեթէ ամբողջութեամբ սուտ են: Տարեցոյցի մը մէջ մէկը կը գրէր, թէ իբր թէ իմ մասիս լաւ չէր խօսեր Արշաւիր: Զեմ զարմանար: Մերձանօֆը անշուշտ թէ պիտի չ'կլլեր իր նետածները, եւ պիտի զրպարտուէր մեծամիտ երեխային կողմէ:

Երկու կուսակցական դէմքեր ելեր գովք կը հիւսեն Արշաւիրին: Անոնցմէ առաջինը Կ. Սասունին է, որ աւելի լաւ կընէ եթէ մաքրէ նախ իր կեղտը, եւ յետոյ միայն ուրիշը գնահատելու, գովելու պարտականութիւն ստանձնէ: Երկրորդը՝ Ս. Վրացեան, որ ելեր երազային բաներ կը գրէ առանց մօտէն տեղեակ ըլլալու անձին ու անոր գործունէութեան:

Ուրիշին ի նպաստ վկայելէ, այլոց մըոտ երեսները ճերմկցնել փորձելէ առաջ, լաւ պիտի ըլլար որ Սասունին հաշիւ տար իր դէմ եղող ամբաստանութեանց շուրջ: Թող պատասխանէր, թէ ի՞նչ ըրած է Կուսակցութեան կողմէ իրեն տրուած ոսկեդրամները:

Ժամանակին Ռոստոմը, Տոքթ. Պօղոսեանը եւ Մուրատը էրզրումի մէջ դոյացուցեր էին Ֆոնտ մը: Այն թուրքերը կամ Գիւրտերը, որոնք մէկ հայ կը բերէին Բասէնի սահմանը եւ չըջանի հայ պատասխանատուններուն կը յանձնէին, փոխարէն կը ստանային 1 ոսկի՝ մէկ ոսկի մէկ հայու փոխան:

Դատաւարութեան ժամանակ Սասունին չկրցաւ համոզիչ պատասխան մը տալ երբ ըսուեցաւ իրեն, թէ ի՞նչ ըրած է մօտը գտնուող ոսկեդրամները:

Որպէս թէ, խորհելով որ ճամբու վրայ անակնկալի կրնան գալ եւ կողոպտուիլ պատահական թուրքերէ եւ Գիւրտերէ, այդ կարեւոր գումարը թաղած են տեղ մը:

Դատական կազմին մէջ ես ալ կայի: Վայրը ուր որպէս թէ թաղուած էր գումարը, թշնամիներու տիրապետութեան ներքեւ էր: Ուստի կարելի չէր մարդ ղրկել եւ ստուգել ըսուածին ճիշդ ըլլալը: Այդ խնդիրն ալ այդպէս առկախ մնաց, իսկ տխրահռչակ հերոսը այդ խնդրէն ետք Նախարար եղաւ, Փրկութեան Կոմիտէի անդամ Ս. Վրացեանի հետ ... ի վերջոյ քայքայելու համար Հանրապետութիւնը եւ քայքայելով կազմակերպութիւնը իրենց հետ:

Ես որոշեցի իմ յուշերս հրապարակ հանել առանձին միջոցներով, առանց դիմելու Դաշնակցութեան լրագիրներուն, պարզապէս որպէսզի ճշմարտութիւնը, անսեթեւեթ ու անխարդախ վիճակով, փոխանցեմ ապագայ պատմաբաններուն: Թող իմանան ճշմարտութիւնը Դաշնակցութեան 80 տարուան գործունէութեան գլխաւոր շրջաններուն մասին: Ինչ գրեց եւ խօսեցաւ այս Կուսակցութիւնը, իր ղեկավարները, ազատագրական պայքարի ճամբուն վրայ, ինչ գործեց եւ ուր հասան անոնք շուրջ մէկ դար ետք:

Ուրիշներ հարստութիւն դիզեցին շնորհիւ Կուսակցութեան: Ես տուի ունեցածիս լաւագոյնը՝ կեանք, արիւն, երիտասարդութիւն:

Եկաւ ժամանակ ուր Կուսակցական շրջանակը, մըթնոլորտը անշնչելի եղաւ ինծի համար: Հոն, տեղ մնացեր

էր շահամուլ, անձնասէր ու բախտախնդիր մարդոց համար: Հետեւցուցի որ ինծի համար տեղ չէր մնացած այդ մարդոց մէջ:

Դաշնակցութենէն դուրս եկայ խիղճս մաքուր, ճակատս բաց եւ առանց մեղանշած ըլլալու յեղափոխականի կոչումիս, բարոյական սկզբունքներուս:

Սայիտ Հալիմի հաշուեյարդարը եղաւ վերջին գործըս: Ասկէ ետք քաշուեցայ Կուսակցութենէն եւ մտայ գործարան մը ապրուստս հոգալու: Ժամական 3 1/2 ֆրանք կը ստանայի: Գործս ծանր էր, ընտանիքի, զանոնք կերակրելու, անոնց ուսումը հոգալու պարտքը կը նեղէր զիս: Տարիներու զոհաբերութենէ ետք երկու չոր ձեռքեր կը մնային ինծի, երբ ուրիշներ...

Որոշեցի ժամագործութիւն սորվիլ: Կարճ ժամանակի մէջ կրցի որոշ վարպետութեան տիրանալ: Իմ կողմանէ որոշ վճարում մըն ալ ըրի: Շնորհիւ կամքիս, համարձակութեանս, կրցի խնայել 5000 ֆրանք: Բացի խառնութ մը եւ ասլրեցայ օրը օրին, առանց բեռ ըլլալու մէկուն, առանց ակնկալելու ոեւէ մէկէն: Այսքանը՝ անձնական կեանքիս շուրջ:

ԴԺԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՊԻՒՌՈՅԻՆ ԴԷՍ ՇԱԽԱՐՇ ԵՒ ՄԱՐՏԿՈՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Կուսակցութենէն քաշուելէս ետք, Շաւարշ յաճախ կայցելէր զիս, գալով խանութս: Կը գանգատէր Կուսակցութեան վերին մարմիններու գործունէութեան շուրջ: Կը մեղադրէր առանձին ընկերներ որոնք կամայական վերաբերում ունին, մենատիրութիւն կը փորձեն եւ կադմակերպութիւնը անձնական շահերու կը ծառայեցնեն:

Օրէն մէկն ալ եկաւ առաջարկելու որ Մարտկոցական շարժման պարագլուխ դառնամ, գլխաւորեմ Պիւրոյի վնասակար գործունէութեան դէմ սկսած շարժումը: Մերժեցի: Թելադրեցի իրեն.

— Շաւարշ, զնայ տեղդ եւ հանգիստ ըրէ. յայտնէ ընկերներուդ որ նոյն կերպով շարժին: Այս ձեւով դուք չէք յաջողիր տապալել Պիւրոն, որուն արմատները տարածուած են ամէն կողմ եւ կ'երթան շատ հեռունները: Մանաւանդ պայքարի այդ մեթոդով կարելի չէր սարսել Պիւրոյի մենատէրերը:

Յիշեցի Կովկասի երիտասարդ Դաշնակցականներու ըմբոստութիւնը, 1907 թուին, նախադժի հարցը, որուն շուրջ փոթորիկ բարձրացաւ եւ որուն գլուխն անցած էր Աթաբէկեանը: Սա մեծ պատրաստութիւն ունեցող, քանի մը բարձրագոյն վկայականներու տէր բժիշկ էր, միաժամանակ՝ փաստաբան, ընկերաբան եւ քիմիագէտ: Շատ անգամ Վարանդեանն ու Պաթակը կը վարանէին իրեն հետ վիճաբանութեան մտնելու: Այս մարդն անգամ չկրցաւ գլուխ ելլել, հակառակ որ բոլոր երիտասարդ ու մտաւորական զանգուածը իրեն միացած էր:

Եւ հետեւցուցի.

– Դուք եւ քեզ նման հազար հատ Շաւարշ ու Նաթալի չէք կրնար յաջողիլ:

Անգամի մը համար զիս մտիկ ըրաւ ու շմիացաւ ընդդիմադիր շարժումին որ, կանխաւ գիտէի, թէ պիտի չկրնար դրական արդիւնքի հասնիլ:

Մարտկոցականները զինք դաւաճան կոչեցին: Շատ չանցած իրենք ալ վտարուեցան Կուսակցութենէն: Շաւարշը վրիպեցաւ այդ մահացու հարուածէն: Շատ գոհ մնաց: Իր մէջ կը խօսէր, վերջապէս, պատեհապաշտը:

Մտերմիկ զրոյցի մը ընթացքին ըսաւ.

– Մեզմէ միայն երեք հոգի յաջողեցան դիրք շինել արտասահմանի մէջ:

Կ'ակնարկէր, նաեւ, իրեն:

– Անշուշտ շնորհիւ Դաշնակցութեան Դրօշ պարզելնուդ եւ զայն շահագործելնուդ – վրայ տուի:

Ցնցուկեցաւ, խորապէս ազդուեցաւ, բայց չպատասխանեց:

«ՊԱՐԱԳՆՈՒՒ» ՇԱՒԱՐՇԸ ԿՐՑԱԻ «ԴԻՐՔ ՇԻՆԵԼ»

Շաւարշին երկրորդ անկումը սկսաւ այն օրէն, երբ «ՅԱՌԱՋ» թերթը հրատարակեց իբր իր սեփականութիւնը եւ շահագործելով Դաշնակցութիւնը:

Ընկերներ, զանազան առիթներով, աշխատեցան որ «ՅԱՌԱՋ»ը Դաշնակցութեան սեփականութիւնը դառնայ: Անկարելի եղաւ: Վասնզի մեր տղաքը վճռակամութիւն չունէին: Շաւարշն ալ քիչ ճարպիկ չէր, մանաւանդ որ իր ետին կանգնած կը մնար Թունաւոր օձը՝ Սօսին՝ իր կինը, որ բացարձակապէս հակադաշնակցական էր: Թէեւ, առ երես, կը գովէր կազմակերպութիւնը, անշուշտ միշտ աչքի առաջ ունենալով իր եւ ամուսնոյն անձնական շահերը:

Եղած եմ իրենց տունը եւ ականջալուր այր-կին վէճերուն, որոնք սաստիկ կը լլային երբեմն: Սօսին հակակուսակցական տեսակէտ կը պաշտպանէր: Շաւարշ կը ձեւացնէր որ համակարծիք չէ կնոջ ըսածներուն: Սակայն, յաջորդ օր, Ժողովի ընթացքին կը կրկնէր կնոջ արտառօց մտքերը, բայց այնպիսի ճկունութեամբ, որ կարենայ դիմափոխ ըլլալ յաջորդ վայրկեանին:

Շնորհիւ բազում էնթրիկներուն, Շաւարշ կրցաւ իրեն սեփականութիւնը պահել «ՅԱՌԱՋ»ը, որ Դաշնակցութիւնը չհազործելու միջոց կը մնայ մինչեւ այսօր:

Օրին մէկը ըսաւ ինծի.

— Իբր աշխատակից բերել պիտի տամ Կարօ Ղազարոսեանը: Ի՞նչ կ'ըսես:

— Շատ աղէկ կ'ընես, շատ ընդունակ տղայ է, մանաւանդ լաւ հօտոր, կուսակցական կազմակերպչական մարզի մէջ ալ կրնայ օգտակար ըլլալ — քաջալերեցի զինք:

Իրապէս ալ Կարօն հրաւիրուեցաւ: Եկաւ երկու ամիս ետք: Կարճ ժամանակին ցոյց տուաւ իր ընդունակութիւնը եւ արդարացուց ինքզինք: Շաւարշի բացակայութեան ինք խմբագրեց թերթը, համով-հոտով խմբագրականներ գրեց: Աշխատակցեցաւ նաեւ ուրիշ հանդէսներու: Ինքզինք դրսեւորեց նաեւ լաւ բանախօս:

Թիչ ժամանակ ետք բերել տուաւ կինն ու տղան, վստահ ըլլալով որ Շաւարշին տուած գործը տեւական է եւ ապահով: Սակայն իր հաշիւները չարդարացան, որուն համար ինք մեղք չունէր բնականաբար:

Արդարեւ, հազիւ մատի վրայ համրուող չաբաթներ անցեր էին, երբ Կարօն եկաւ մօտս չափազանց յուզուած: Գանդատեցաւ որ Շաւարշի վերաբերումը, որ սկիզբը բարեկամական եւ մտերմական էր, հիմա դարձած է ժխտական: Առիթ չի փախցնել իր հետ վիճելու կամ զինք նախատելու:

Յաջորդ օր եկաւ Շաւարշը, որ իր հերթին գանգատեցաւ Կարոյին դէմ ըսելով, որ շատ շուայլ է, 4-5 ձեռք հագուստ կարել տալու ելած է:

Պատասխանեցի իրեն, թէ իր ինչ գործն է զբաղիլ Կարոյին կարել տալ ուզած հագուստներով: Մարդը ազատ է իր ունեցածը, չահածը ծախսելու: Ինք իր պարտաւորութիւնները ունի, Կարօն՝ իրը, եւ այնքան ատեն որ թերացած չէ իր պարտականութեանց մէջ, ենթակային անձնական կարգադրութիւններուն համար ուրիշը մտահոգուելու պէտք չունի, ոչ ալ պէտք է թոյլատրէ ինքզինքին նման միջամտութիւն:

Այսպէս թելադրեցի Շաւարշին, սակայն լաւ գիտնալով, որ «չան գլուխը ուրիշ տեղ» թաղուած էր: Նախանձի ու եսամոլութեան կիրքը սկսեւ էր կրծել Շաւարշի հոգին: Երկար չտեւեց վիճակը: Կարօն արձակուեցաւ

պաշտօնէն: Շաւարշին «հաց»ը իր ձեռքէն առնող չկար
 այլեւս...: Թերթը դարձած էր հաւատարիմ «կթան կով»:
 Այն աշխատակիցները, որ նիւթական գոնէ դոյզն վարձաւոր-
 տըրութիւն կը պահանջէին – տեսնելով մամուլին ֆինան-
 սական լաւ վիճակը –, շուտով լռութեան կը դատապար-
 տուէին: Թերթը կը փակուէր իրենց առջեւ: Աւելին՝ ըլլա-
 լով անկարողի եւ ապիկարի... տիտղոսով կը վարձատրը-
 ուէին: Իսկ անոնք որ հլու-հնազանդ կ'աշխատակցէին ա-
 ռանց նուազագոյն նիւթական ակնկալութեան, կը յար-
 գուէին վերին աստիճան, գլխու վրայ տեղ ունէին:

ՊԻՒՐՈՆ Բ. ԱԾԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Վրայ հասաւ Բ. Աշխարհամարտը: 1939-ի սեմին էինք: Ամէն ոք ջղագրգիռ վիճակի մատնուած էր: Նոյն հոգեվիճակը համակեր էր մեզ:

Գերմանները սկսան իրենց յարձակումներուն: Ամենուրեք կը տանէին դիւրին յաղթանակներ: Ճակատ չէր մնար իրենց առջեւ: Թոյլ ընդդիմութիւններէ ետք կը ճեղքուէին ճակատները:

Հերթը եկաւ Ֆրանսային, որ միւսներուն բախտին արժանացաւ, մանաւանդ գերմանասէր ղեկավարներուն եւ տիրող մեծամտութեան պատճառով:

Գերմանները շրջանցեր էին նշանաւոր եւ անուանիկ նկատուած «Մաժինօ»ն: Սակայն դեռ չէին դրաւած ֆրանսայի սիրտը՝ Փարիզը:

Այդ օրերուն հրաւէր մը կը ստանամ Շաւարշէն: Ուրիշներու կարգին զիս ալ իր բնակարանը կանչած է: Զմերժեցի, եղայ իր տունը, որոշուած ժամուն:

Օրուան նիւթը ընդհանուր պատերազմն էր, բնականաբար: Ամէն ոք իր կարծիքը կը յայտնէր պատերազմի բախտին շուրջ: Կռուող կողմերուն ներկայացուցած ուժերուն բաղդատականը կ'ընէին, եւ ամէն ոք կը պնդէր իր համոզումին վրայ: Ասոնց կարգին էր Շաւարշը որ, ինչպէս կը թոյլատրէր իր ... բանգէտի եւ ռազմավարի տաղանդը՝ սկսաւ մեծ-մեծ նետել: Ըստ իրեն, Նացիները պիտի կրնային երեք ամիսէն աւարտել պատերազմը, ծունկ չոքել տալով, ուրիշներու կարգին, Անգլիոյ եւ Մ. Նահանգներուն:

Զկրցի համբերել:

— Շատ առաջ կերթաս, — ըսի —, Գերմանիան այս պատերազմը չի կրնար շահիլ: Ունեցածները ժամանակու-

ւոր յաջողութիւններ են:

– Դուն ի՞նչ գիտես – դիմադարձեց Շաւարշը, արհամարհող –, ես օրական 50 թերթ կը կարդամ, քուկին կարդացած երկու լրագրին դիմաց: Հիմա ալ ելեր անհեթեթ ու երեւակայական բաներ կը խօսիս:

Հակազդեցութիւնը այնքան կոպիտ ու վիրաւորական էր, որ ներկայ հիւրերն անգամ զարմացան եւ իրենց վրդովումը յայտնեցին երկարատեւ լռութեամբ:

Բայց ես չէի կրնար աւելի համբերել: Վերարկուս առի եւ դուրս նետուեցայ տունէն, անգամ մըն ալ հոն ոտք չդնելու պայմանով:

ՓԱՐԻԶԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ԵՏՔ...

Եկան Գերմանացիները: Ֆրանսական բոլոր թերթերուն կարգին փակուեցաւ նաեւ «ՅԱՌԱՋ»ը: Սակայն տեսնելու էր Շաւարշի յուզումն ու գրեթէ խելակորոյս վիճակը: Գլուխը հազար քարի կը զարնէր թերթը վերահրատարակելու միջոց մը կարենալ գտնելու համար: Յարաբերութիւններս թէեւ լաւ չէին իր հետ, բայց յանուն հաւաքականութեան մը շահերու ապահովութեան ընդդիմացայ «ամէն դնով» թերթ հրատարակելու իր պատրաստակամութեան: Պնդեցի որ պէտք չէ հրատարակուի թերթը այդ պայմաններու մէջ: Ատիկաւ թշնամիին հետ մեղսակցութիւն կրնայ թարգմանուիլ: Բայց եկուր խօսք հասկցուր Շաւարշին եթէ կրնաս: Մարդը իր շահով մտահոգ էր միայն: Ձինք կը հետաքրքրէր նիւթական վաստակը: Ելաւ մինչեւ Մարսէյ գնաց որ հոն վերահրատարակէ թերթը, կրկին ձախողեցաւ: Ահագին դրամ հանգանակեր է վիճակը տկար ու անյուսալի ներկայացնելով: Լացեր է մինչեւ իսկ խօսակիցներուն գութը շարժելու եւ հաւատացընելու որ ծախսելիք դրամ չունի: Չնայած որ իր հասցէին ֆօլիներ կը հասնէին որպէսզի կարիքաւոր ընկերներու տրուի: Կը սեփականացնէր զանոնք, իսկապէս դըժբախտ վիճակի մէջ եղողներու վիճակին ծանրութիւնը կրկնապատկելով:

Դրաման ժամանակ հրատարակուած Ֆրանսական թերթերու տնօրէնները ձերբակալուեցան գերմանական

պարտութենէն յետոյ: Երկար ժամանակ մնացին բան չե-
րու մէջ: Ոմանք նոյն իսկ ծանր պատիժներ կրեցին, իրենց
կեանքը տուին մահասիւնին առջեւ, յաճախ դաղափարի
մը հաւատքով:

Պարզ էր, որ Շաւարշ պիտի գտնուէր այս ... բախ-
տաւորներու շարքին: Թերթ հրատարակելու պարագային
պիտի ստիպուէր Նացիներու քաղաքականութիւնը արդա-
րացնել ու պաշտպանել, անոնց նախասիրած երգը նուա-
գել, ինչ որ պիտի չհանդուրժուեր գերմանական պարտու-
թենէն ետք, եւ իբր գրաման իշխանութեանց հետ գոր-
ծակցող պիտի ստանար վարձատրութեան իր բաժինը...:

Շաւարշ հաւանաբար ուշ անդրադարձաւ թէ ինչ-
պիսի աղիտարբեր անխոհեմութենէ մը ետ կեցուցած եմ
զինք, անխոհեմութիւն՝ որ կրնար իր կեանքը արժեւել:

Օրին մէկը Շաւարշ երկտող մը ղրկած էր ինծի
խնդրելով որ իրենց տունը երթամ:

— Դրիգոր, եկուր մեր տունը, քու սիրած Ընտանի-
քիդ (Դաշնակցութեան) մասին ըսելիքներ ունիմ, որոնց-
մէ դուն ալ կ'օգտուիս — կը թախանձէր գրեթէ:

Նամակին պատասխանեցի ըսելով, որ կը մերժէի
իրենց տունը գալ: Եթէ չատ կարելոր էր ըսելիքը՝ զայն
իմանալու համար տեղ չէր պակսեր: Առաջարկեցի վայր
մը եւ աւելցուցի, որ համաձայն գտնուելու պարագային
կրնայ հոն տեսնել զիս որոշուած պահուն:

Բնական է, Թանգարանին հասցէն տուած էի: Բայց
Շաւարշ հոն չեկաւ: Հասկցաւ, թէ կրկին հարուած մը
պիտի իջնէ գլխուն: Իր մէջ կը կրէր բնազդը անհաճոյ վի-
ճակներէ կարենալ խուսափելու: Ըսենք՝ տեսաւ մը հոտա-
ռութիւն, որ զինք վերապահ կը դարձնէր անստոյգին ու
կասկածելիին առջեւ: Բնածին ընդունակութիւն մը որ իբ
նկարագրին հիմնաքարը դարձեր էր...:

ՈՐՔԱՆ ԳԵՐՄԱՆԱՍԷՐ ԱՅՆՔԱՆ ՍՈՎԵՏԱՏԵԱՑ

Շաւարշ ինքզինք կը կարծէր ամենագէտ, եւ չէր քաշուեր իր մեծամտութիւնը հրապարակաւ, խմբագրականներով յայտնելու: Զինք լսողն ու կարդացողը այն տրպաւորութիւնը կ'ունենային, որ միակ հայագէտ-քաղաքագէտին դիմաց կը գտնուին: Որքան մեծամիտ, այդքան արհամարհոտ էր ուրիշին հանդէպ: Ինքն, իր աչքին, աշխարհի լաւագոյն բարեմասնութիւններով, ձիրքերով օժտուած մարդն էր, որուն պէտք է յարգէին ու հետեւէին բոլորը: Իսկական հոգեկան հիւանդ մը:

Տարօրինակ խորշանք ու այլամերժութիւն ունէր իրեն հաճելի չթուող ամէն բանի հանդէպ: Նկարագրի այս գիծին կարելի էր հանդիպիլ որքան անձնական, նոյնքան հաւաքական կեանքի մէջ:

Շատ բնորոշ էր բռնած յարձակողական, գրեթէ ատելավառ թշնամութիւն հանդէպ Հայաստանի ներկայ կառավարութեան:

Բոլոր խմբագրականները ուղղուած էին ներկայ Հայ Պետականութեան, նպատակ ունենալով անոր վարկաբեկումն ու Սփիւռքի հայութեան մէջ կասկած, վերապահութիւն ու խորշանք առաջացնելը:

Ի՞նչ կարելի է կարդալ անոնց մէջ — տարին, կոտորեցին, ջարդեցին, եւ անդուլ ու անհամար հայհոյանք: Բայց որո՞ւ դէմ եւ ո՞ւր հասնելու համար: Ո՞վ կը հաւատայ փչածներուդ երբ իրականութիւնը մէջտեղն է եւ նրկարագրուածին հակառակը կը փաստէ:

Պէտք է հարցնել Շաւարշին, թէ ի՞նչ շահեցաւ տաւ-

նամեակներ ամբողջ հայհոյելով Հայաստանի դէմ, զըրպարտելով անոր ներկայ Կառավարութիւնը:

Մարդը կը կարծէր որ իր թուղթէ նիզակներով սկսողութիւն պիտի տապալէ, վարչակարգ պիտի փոխէ:

Տոն Քիշթը չէր ուզեր տեսնել անգամ որ այսօրուան Եւրոպան, Ամերիկան ալ մէջը ըլլալով կը դողան պատերազմելու: Միշտ զգոյշ են իմ. Միութեան հետ որուն մէկ անդամն է իմ. Հայաստանը: Մեծ տէրութիւններ իսկ համոզուած են որ զէնքով եւ սպառնալիքով բան չի փոխուիր: Բայց Շաւարշը կրնար, ի վիճակի էր ըսելու իր թերթով բան մը, որուն առջեւ իրենց անզօրութիւնը կ'ընդունին հզօր տէրութիւնները իրենց բանակներով:

Ընթերցողներն ալ զգուեցան կարդալէ աքսորի ու գնդակահարութեան մասին: Ո՞վ չի գիտեր որ պատմական յեղաշրջումներու, յեղափոխութիւններու, ընկերային հակամարտութիւններու պարագային արիւնահեղութիւնները անխուսափելի կ'ըլլան: Բոլոր յեղափոխական պատմութեանց մէջ կը նշուին հարիւր հազարաւոր զոհեր երկու պայքարող կողմերէն: Այն որ զօրաւոր է, գործին գլուխը կ'անցնի: Պարտուողը կը սկսի դիմացինը վար գարնել, նսեմացնելու աշխատիլ, վերագրել եղած ու չեղած բաներ...

Իրականութիւնը այն է, որ Շաւարշին Պասմա Խալիպ խմբագրականներով ներկայացուածին հակառակն է Հայաստանի պատկերը: Իր խելապատիկէն նետուած մըտքերով պիտի առաջնորդուի ժողովուրդը: Եկուր զուսպ, շրջահայեաց ու պարկեշտ ըլլալ սորվեցուր Իմաստունին, եթէ կրնաս:

Սա գրած խմբագրականներն ալ գոնէ բանի մը նըմանէին կամ, առնուազն, զիրար չհակասէին: Գոնէ բաւարարուէր գրելով բաներու մասին, որոնց քիչ թէ շատ խելքը կը հասնի: Այսօր բան մը կ'ըսէ, շաբաթ մը ետք գրուածով նախկինը կը հերքէ:

Յատկանշական էր 20 Մարտ 1953-ի խմբագրականը, որուն մէջ ելեր է քաղաքագիտութեան մասին դաստալու, եւ առանց խպնելու «Իեռ կը խօսինք այս նիւթին մասին» ըսելով ալ դիմացիները կը կշտամբէ: Քիչ է ըսել՝ Ծօ, դուն ո՞վ, քաղաքագիտութեան մասին խօսողը ո՞վ: Կատարեալ բռպիկ մարդ: Քաղաքականութեան մասին խօսելու, անոր շուրջ պատգամ ու պատուէր տալու

համար մարդիկ համալսարան կ'աւարտեն, սքաժ կ'անցը-
նեն: Մինչդեռ այս համբակ, նորընծան ինքզինքին կը
թոյլատրէ աշխարհի քաղաքագէտներուն դաս տալու, ա-
նոնց սխալները բռնելու, երբեմն ալ ... Գրիգորը յիշելով
իւր մաղձը անոր վրայ թափելու:

Ինքզինքին այսքան ազատութիւններ ու հեղինակու-
թիւն թոյլատրող կամ տուող մարդէն անշուշտ կարելի է
յուսալ աժան գնահատութիւն եւ անկոչ դատաւորի դեր:
Բայց միշտ ուրիշները դատելու եւ ... սխալը երեսնուն
զարնելով զանոնք մեղադրելու համար:

ՈՐՈՒՆՔ ԵՒ ԻՆՉՈՒՒՄ ԴԱՌԱԿՏԵՑԻՆ Հ.Մ.Ը.Մ.Ը.

Քիչ մըն ալ պիտի խօսիմ իր քաջագործութեանց մէկ ուրիշ մարզին շուրջ:

Հայ Մարմնամարզական Ընդհ. Միութեան շրջանակէն ներս, պառակտողական ու բարոյալքիչ աշխատանքով նշանաւոր դարձածներէն մէկը հանդիսացաւ Շաւարշը:

Ինք եւ իր նմանները կտոր-կտոր ըրին այս գեղեցիկ Միութիւնը: Որովհետեւ այդպէս ուզած եւ հրահանգած էր Դաշնակցութեան Վերին Մարմինը, որուն նպատակն էր շահագործել այս Կազմակերպութիւնը:

Բուն պառակտումին հեղինակը Ռուբէնը եղաւ, իսկ քանդումի ծրագրին գործադրողները՝ քանի մը ապիկարներ:

Կը խոստովանիմ, որ ուշ արթնցայ: Երբ Ռուբէնը ինձմէ խնդրեց Հ. Մ. Ը. Մ.ի անցեալի մասին տոքիւմաններ, ծրագիր-կանոնագիր, իմ անձնական յուշերուս ամփոփումը՝ նկարներով եւ Մարմնամարզաթերթին հաւաքածոն ալ միասին վերցնելով տարի եւ իրեն յանձնեցի: Սակայն, ժամանակ մը ետք, մանաւանդ երբ անդրադարձայ շարունակուող նենգութեան, պահանջեցի որ վերադարձնեն ինչ որ յանձնած էի իրենց: Մարդիկ մերժեցին: Անկարելի եղաւ ետ առնելը: Պնդումիս վրայ ըսաւ. «Ես գիպտոս ղրկեցի: Կը գրեմ որ վերադարձնեն»: Այդպէս ալ գնաց ու ... կորսուեցաւ:

Հ. Մ. Ը. Մ. ԳՈՐԾԻՔ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԷՄ ՊԱՅՔԱՐԻ

Ինչո՞ւ պառակտուեցաւ Հ. Մ. Ը. Մ.ը:

Գիտէի, որ Դաշնակցութիւնը պէտք ունէր երիտա-
սարդական զանգուածային ուժերու, որպէսզի իր հետե-
ւորդներուն եւ կոյր ենթարկուողներուն թիւը աւելցնէ: Ու-
րիշ մտահոգութիւն էր կազմակերպութեան գոյութեան
պահպանումը, որ հնարաւոր կ'ըլլար նոր, բարձրացող
սերունդներու ներգրաւումով: Սակայն քանդել կազմա-
կերպութիւն մը շինելու համար միւսը՝ այս մէկին խելք
հասցնելը անհնարին բան էր:

Բայց Պիւրոյի մարդիկը յաջողեցան գործել այս ո-
ճիրը, վասնզի մամուլ եւ դրամ ունէին: Կաշառեցին շատ
մը երիտասարդներ: Գուրգէն Մեծատուրեանը ձեռք ան-
ցուցին որ դաւաճանեց սկաուտական սկզբունքին, գործիք
դառնալով Դաշնակցութեան Վերին Մարմինին ձեռքը: Եւ
ահա, այստեղէն սկսաւ բաժանումները: Պատճառ բռնե-
ցին Հ. Մ. Ը. Մ. ի 1918-էն ի վեր ընդունած նշանաբանը -
ԱԶԳ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ:

Այն օրերուն երբ Հ. Մ. Ը. Մ. վերոյիշեալ նշանա-
բանը ընդունեց, Հայաստանի մէջ ոչ Պոլշեւիզմ կար եւ ոչ
ալ Դաշնակցական Կառավարութիւն: Կազմակերպութիւնը
հիմնողներուն մէջ միայն ես Դաշնակցական էի: Ես ալ ա-
ռաջին առթիւ յայտարարեցի վարչական ժողովին մէջ,
թէ ըլլալով հանդերձ Դաշնակցութիւն Կուսակցութեան
անդամ, բոլորովին հակառակ եմ այս գործին (Հ. Մ. Ը.
Մ. ի կազմութեան) կուսակցական գոյն տրուելուն, վա-
սընզի մարմնակրթութիւնը միջազգային է, ինչպէս գե-
ղարուեստը:

Բոլորն ալ համաձայն էին ինձ հետ:

Հ. Մ. Ը. Մ. ին համար վարչաձեւը նշանակութիւն
չունէր: Ընդունած էր նշանաբան մը, կը մնար հաւատա-
րիմ անոր առանց հաշուի առնելու ներկայ Հայաստանի
մէջ տիրող վարչաձեւը, Պետութեան դրօշին գոյնը: Նպա-
տակը ծառայել էր Ազգին ու Հայրենիքին, որոնք կը մը-
նային, մնացած են եւ, անկասկած, պիտի գոյատեւեն ինչ
ալ ըլլան հայրենի պետութեան վարչաձեւն ու դրօշին գոյ-
նը: Կարեւորը այս անխուսափելիութիւնն էր:

Վարչաձեւերն ու դրօշները կրնան փոխուիլ, բայց
կը մնայ Ազգը, Հայրենիքը:

Դաշնակցութեան Վերին Մարմինը եւ իր գործակա-
տարները ուրացան այս սկզբունքը, եւ ստիպեցին որ Հ.
Մ. Ը. Մ. եւս լքէ իր նշանաբանը, դաւաճանէ անոր: Սկը-

սաւ զօրաւոր պայքար մը: Պիւրոն իր տրամադրութեան ներքեւ ունեցած բոլոր միջոցներով սկսաւ ճնշել ու հալածել Հ. Մ. Ը. Մ. ի այն ղեկավարներուն եւ անդամներուն, որոնք կը մերժէին կուսակցական շապիկ հագնիլ: Պայքարը բուռն եղաւ: Հաւատարիմ Հ. Մ. Ը. Մ. աւանները չընկրկեցան սպառնալիքներու առջեւ: Եւ սակայն, միջոցներու անբաւարարութիւնը, մեծ գումարներու չգոյութիւնը պատճառ եղաւ, որ Ֆրանսայի 2500 Հ. Մ. Ը. Մ. աւան մարզիկները անդամալուծուին եւ տակաւ տարտըղնուին:

Եղածը իսկական պլօֆիւս էր. Հ. Մ. Ը. Մ. ի դէմ: Նոյն իսկ վճարովի ծանուցումները չէին հրատարակեր Դաշնակցութեան մամուլին մէջ, Շաւարշը կը գտնուէր Հ. Մ. Ը. Մ. ի դէմ խաչակրութեան սկսած Պիւրոյին կողքին: Մինչդեռ, ատեն մը առաջ, եկած էր խնդրելու որ ազատամիտ Դաշնակցականներու կողմէ նոյն Պիւրոյին դէմ սկսուած պայքարը գլխաւորեմ:

Կը յիշեմ որ օրին մէկը, Շաւարշին գացի եւ առաջարկեցի որ թերթին մէջ լոյս ընծայէ Հ. Մ. Ը. Մ. ի մէկ յայտարարութիւնը՝ վճարովի փոխան: Խուսափեցաւ, եւ կրկին անգամ իր թուլամորթութիւնը հաստատել տալով ըսաւ. — «Գացէ՛ք Տիրուհին տեսէ՛ք»: Ան ալ, իր հերթին, կռնակ դարձուցած է ըսելով իրեն ներկայացողներուն. — «Գացէ՛ք Շաւարշը տեսէ՛ք»: Ի վերջոյ Ս. Տէր Թովմասեանը միջնորդի դեր կը ստանձնէ երթեկեկելով մէկուն եւ միւսին միջեւ: Բայց մենք գործ ունէինք Պիւրոյի լարախաղացներուն հետ: Ի վերջոյ չտպուեցաւ յայտարարութիւնը եւ ձեռնարկն ալ սապօքաժի ենթարկուեցաւ:

Օր մըն ալ երեք էնսրէքթորներ եկան խանութս եւ զիս հարցաքննեցին: Առաջին հարցումը եղաւ, թէ ո՞ր գաղափարախօսութեան կը համակրիմ, ո՞ր կազմակերպութեան յարած եմ: Պարզապէս պատասխանեցի, որ ատեն մը Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ կը գտնուէի, բայց հիմա հեռացած եմ ու անձնական գործերով կը զբաղիմ:

Յետոյ իմացայ որ մօտս գալի առաջ գացած են տանտիրոջս ու դրացիներուն մօտ եւ հարցուցած ինքնութեանս, ընկերային համոզումներուս եւ քաղաքական նախասիրութիւններուս շուրջ: Բոլորն ալ նպաստաւոր խօսած են իմ մասին:

Զիս հարցապնդումի ենթարկելու պահուն ըսին.

— Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, դուք ինչպէս նախագահն էք:

— Այո, զիս նախագահ նշանակեցին հաշուի առնելով հիմնադիրի հանգամանքս — պատասխանեցի, ավելցնելով — բայց գործօն դեր չունիմ հիմա:

— Իսկ ի՞նչ է ձեր աշխարհահայեացքը, ո՞ր գաղափարին կը հետեւիք:

— Իմ միակ զբաղումը եւ նախասիրութիւնը ըստի ուն է:

— Ձեր նախագահութեան տակ եղող կազմակերպութիւնն ալ լոկ մարդակա՞ն է:

— Այո, կրնաք հաստատել:

— Հապա ինչո՞ւ կ'ըսեն, թէ պոլշեիկեան ուղղութիւն ունի ձեր մարդական միութիւնը:

Ակամայ ժպտեցայ: Հ. Մ. Ը. Մ. ը պատկերացուցի պոլշեիկեան տարադի ներքեւ: Ինչե՞ր ընելու ատակ չէին այս զրպարտիչները: Բայց մարդիկ պատասխանիս կը ըստպասէին: Շուտով յարեցի, վերջ տալով տարուած վիճակիս.

— Այդ բոլորը սուտ բաներ են, յարգելի պարոններ: Անպարկեշտ մարդիկ ձեզ մոլորեցուցած են զրպարտութիւններ հիւսելով մեր Միութեան շուրջ:

— Եթէ պոլշեիկեան ուղղութիւն չունի Ձեր կազմակերպութիւնը, ուրեմն ինչո՞ւ Հայաստան այցելութեան պիտի երթայիք — վրայ տուաւ մարդը, որ պէտք եղածէն ավելի լուսաբանուած կ'երեւէր...

— Կարծեմ թէ իր Մայր Հայրենիքը այցելելը յանցանք չէ, ոչ ալ Պոլշեիկի յատուկ բան մըն է — պատասխանեցի, քիչ մը հեղնանք ու սառնութիւն խառնելով բառերուս: Իրականութիւն է որ ծրագրած էինք 40 սկաուտներով եւ իմ ղեկավարութեամբ Հայաստան այցելել իբր դրօսաշրջիկներու խումբ: Աւիթէն օգտուելով կրնայինք մրցումներ ալ ունենալ:

— Ինչո՞ւ չգաջիք:

— Ինծի համար ալ մութ է այդ պարագան: Հակառակ միջնեւ իսկ անցագիր հանած ըլլալնուս, վերջին պահով արգելքներ դրուեցան: Իբր թէ մեկնումի հրամանը ուշացեր է, կարելի չէ ժամանակին հասնիլ շոգենաւին:

Ձեմ գիտեր թէ խօսակիցներս ինչ հետեւցուցին մտքերնուն մէջ: Ի՞նչ հասկեցան այս պատմութենէն: Բայց

ինծի համար յստակ էր հարուածին ուրկէ գալը: Թող այդ ապուշներն ալ գիտնային, երանի՛ թէ, որ Գրիգորը ա- տանկ բաներէ չազդուէր:

Ասոր վրայ զգուանքս կրկնապատկուեցաւ այդ վա- տասերած մարդոց եւ զիրենք հովանաւորողներուն հան- դէպ, որոնք ի՛նչ ստոր միջոցներու կը դիմէին հայ մար- դուն ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, ազգասիրութիւնը խաթարելու: Շրթներս մըմնջեցին ինքնաբերաբար.

— Վա՛յ քեզի Դաշնակցութիւն, ինչպիսի մարդոց ձեռքը մնացիր...:

«ՊՈԼՇԵՒԻԿ» ԶՇՄԱՐՏԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մէկ կողմէ Հ. Մ. Ը. Մ. ը քայքայելու, զինք իր հիմնական առաքելութենէն շեղեցնելու աղտոտ պայքարին, իսկ միւս կողմէ կազմակերպութիւնը շահագործելու ստոր մարզանքներու ետին՝ միշտ կը յայտնուէր Շաւարշին լարախաղացի կերպարը: Տեղ մը Հ. Մ. Ը. Մ. ին եւ անոր ղեկավարութեան դէմ նիզակ ճոճողներուն — հոգ չէ թէ երկրորդական — շարքին կը գտնուէր: Ուրիշ տեղ մըն ալ կազմակերպութեան ջերմ պաշտպան, անոր վերելքին մտահոգ, մարմնամաքի կարեւորութիւնը փրոփականտող երկերեւանիներու երգչախումբին մէջ կը յայտնուէր:

Իր դիմաշրջութիւններէն միայն մէկը վկայաբերելու համար առնենք «ՅԱՌԱՋ»-ի 7 Մայիս 1953 թուակիր համարը, որուն խմբագրականը յատկացուած է Հ. Մ. Ը. Մ. ին եւ անոր մէկ ձեռնարկի քաջալերման: Ըսուած է անոր մէջ, թէ Փարիզի Հայ Մարմնամարզական Ընդհ. Միութիւնը ժապաւինեալ տոմար կը հանէ հանգանակութիւն ընելու... եւ հարց կուտայ հանրութեան թէ որո՞ւ սրտին չի խօսիր մարզական շարժումը... հակառակ զանազան թիւրիմացութեանց եւ պառակտումներու առկայութեան:

Ուշադրութիւն՝ վերջին տողերուն: Այս մեծ ու գեղեցիկ կազմակերպութիւնը պառակտելի ու քայքայումի տանելէ ետք, ելեր կոկորդիլոսի (կեղծ) արցունք կը թափէ, իբր թէ իր կեղտոտ մատը խառնուած չըլլար այդ «ցաւալի պառակտումներ»ուն մէջ:

Ամօթ այսքան խաբեբայութեան համար: Ասոր պատճառով ալ, եւ չկրնալով հանդուրժել կեղծիքը, օրին մէկը գրեցի իրեն յաղարարելով, որ խելքը գլուխը ժողովէ, եւ չստիպէ ինծի որ դարակս բանամ եւ հանեմ իր կեղտոտ ու վատահամբաւ կենցաղին պատմութիւնը կազմող թըղ-

Թածրարը: Ըսի նաեւ, թէ պիտի չյանձնեմ իրեն յուշերուս ձեռագիրները: Ինձմէ կը խնդրէր զանոնք խոստանալով որ թերթին մէջ պիտի հրատարակէ յուշերս: Նպատակը ուրիշ էր, այս մէկը գիտէի: Նախ կ'ուզէր իմանալ իր մասին գրածներս, որոշ մասեր ջնջել եթէ կարելի է, նաեւ՝ չհագործել իմ յուշագրութիւնը:

Երբ լսեց որ տրամադիր էի բանալու յուշերուս տետրակը՝ դող ելաւ, մէջտեղը իրար անցուց, պահանջեց Կեդրոնական Կոմիտէէն որ զիս հաշուետուութեան կանչէ: Գացի Մոնմորանսի, Շաւարշը եւ հինգ Կ. Կ.ի անդամներ նստած էին:

Չսպասեցի որ առաջին խօսքը իրենք ըսեն:

– Ի՞նչ է Ձեր ուզածը, ինչո՞ւ ուզած էք զիս տեսնել
– հարց տուի չոր եղանակով:

Անմիջապէս չպատասխանեցին: Տիրեց լռութիւն: Առաջին ընդմիջողը եղաւ Շաւարշը, որ կէս աղաչական շեշտով դիմեց ինծի.

– Ինչո՞ւ ետեւէս ինկած զիս կը հետապնդես: Հանգիստ ձգէ զիս որ գործս շարունակեմ: Արդէն ահագին դժուարութեան մատնուած եմ: Հազիւ երեք ամիս եւս կրնամ թերթին հրատարակութիւնը ապահովել:

Պատասխանեցի, թէ իր անձը զիս չէր հետաքրքրեր այնքան ատեն որ ան աղերս չունէր Կուսակցութեան հետ: Խնդիրը կը տարբերի երբ իր պատճառով ամբողջ Կազմակերպութիւնը կը տուժէ: Իսկ Կուսակցութեան արժանապատուութեան պաշտպանութիւնը իւրաքանչիւր գաղափարանուէր մարդու պարտականութիւնն է:

Յետոյ երեսին տուի ըսելով, որ իր լալկանութիւնը քող է միայն ծածկելու իր շահատակութիւնները.

– Շատ տեսած եմ նման երեք ամիսներ: Դուն քեզ եւ շուրջիներդ կրնաս համոզել այդպիսի դերասանութեամբ – պատասխանեցի իրեն:

Կրկին ես եղայ ճշմարտախօսը: Անցան երեք անգամ 30 ամիսներ, եւ թերթը շարունակեց լոյս տեսնել:

Այդ օր երբ տեսաւ, որ շատ վճռական էի եւ իր համոզիչ խօսքերը դոյզն տպաւորութիւն չէին ձգեր վրաս, ապաւինեցաւ իր գլխաւոր գէնքին որ գրպարտութիւնն էր:

– Պէտք է ըրածդ լաւ գիտնաս: Յիսուն տարուան աշխատանքիդ վրայէն գիծ կը քաշես – ըսաւ, փորձելով

զգացումներս գրգռել: Ըսել կ'ուզէր որ Դաշնակցութեան դաւաճանած եմ եւ դարձած Պոլշեւիկ:

Ջիղերս թունդ ելան: Բայց զսպեցի ինքզինքս, պատասխանեցի որքան կարելի է արհամարհոտ:

— Ես չատ լաւ գիտեմ ըրածս: Քու եւ նմաններուդ խառնուելիք բանը չէ: Ձեզի հաշիւ տալու պարտաւոր չեմ, եւ չատ լաւ գիտեմ թէ ո՞վ իր սկզբունքներուն հաւատարիմ է եւ ո՞վ ուրացած:

Դէմս նստողներուն մէջ էր Ս. Տէր Թովմասեանը, որ օրն ի բուն մունետիկի դեր կը կատարէր «Մերճանօֆը Պոլշեւիկ է» ըսելով, խորհելով որ զիս անարգած կ'ըլլայ նման պիտակ մը փակցնելով ճակտիս:

Մարդիկ այնքան վատասերած էին, որ ատակ էին ամէն ստորնութեան իրենց մեղքը ծածկելու եւ պարկեշտ ու հայրենասէր մարդիկը վարկաբեկել փորձելու համար: Ձիս եւ նմաններս «Պոլշեւիկ» կը կոչէին, որովհետեւ իրենց խաչագողութիւնը երեւան կը հանէինք, քանի կը պնդէինք որ Դաշնակցութիւնը չի կրնար Հայրենիքին ու Ազգին դէմ ըլլալ անձնական ու հատուածական նախասիրութիւններու համար:

Բայց իմ դէմ կային կազմակերպութիւն եւ անուն չահագործող մարդիկ, անոնցմով ապրող մարդիկ: Ինչպէս սա Տէր Թովմասեանը, որ անձնական կեանքի մէջ բընաւ յաջողութիւն չգտած մարդ է, որ պարզապէս բռն եղած է Կուսակցութեան վրայ, իր կենսամիջոցը ապահոված է անդուլ խնկարկելով Նաւասարդեանն ու Վրացեանը: Այսպիսիներն եղան իմ մասին ժուռնալ տուողը ընդհանուր ժողովին: «Գրիգորը Պոլշեւիկ դարձեր է»: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ամէն բանէ վեր կը դասէր հայութեան եւ անոր հայրենիքին չահերը, եւ չի թողուր որ գաղափարական հակառակութեան պատրուակի ներքեւ մարդիկ ինքզինքնին պարարտացնեն:

Այս ողորմելիները կը յուսային որ նման տարածայնութիւններով Գրիգորը բարոյապէս կը մեռցնեն: Մինչդեռ իրենց մէջ դեռ չէր ծնած անձը որ կրնար արատաւորել Մերճանօֆի ճակատը: Անոր մարմնին վրայ կային սպիները 30 վէրքերու, որոնք կը կազմէին վկայութիւնը իր անժխտելի արժանիքներուն, հայրենիքին եւ ժողովուրդին մատուցած ծառայութեանց: Այդ երեսուն վէրքերը երեսուն շքանշաններ էին, ստացուած պարտականու-

Թեան ճամբուն վրայ: Իսկ իրե՞նք . . . կակուղ բարձի յեղափոխականներ եղած էին միայն: Կուսակցութեան վրայ բեռ ըլլալէ, զայն շահագործելէ բացի ուրիշ ի՞նչ ըրած էին:

Այդ վէրքերը, անոնց սպիները կը կազմեն իմ վարձատրութիւնը, իմ հպարտութիւնը եւ պատիւը: Անոնք իմ փառքն են, շահուած, ոչ թէ կեղծ ու պատիր միջոցներով, ուրացումով եւ մորթապաշտութեամբ, ուրիշներուն վաստակը մաքսանենգելով, այլ պարտքի ու պարտականութեան ճակատին վրայ, Հայրենիքին ու Ազգին փրկութեան վերելքին համար մղուած անձնազոհ պայքարին մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԻՒՐՈՅԻ

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱՅԻ ԳԵՐՄԱՆԻՈՑ ՀԵՏ

Դաշնակցութեան Պիւրոյին հետ իմ ունեցած սկզբնական փոխադր տարակարծութիւններէս մէկը եղաւ Կոստակցութեան գործակցութիւնը Նազի Գերմանիոյ հետ, Բ. Աշխարհամարտի օրերուն:

Զէի կրնար հաշտուիլ այն մտքի հետ որ Կաղմակերպութիւնը, իր սեփական հատուածական նպատակներէն տարուած, կրնայ ու պէտք է գործակցի ցեղային խտրութիւնը եւ աշխարհակալութիւնը նշանաբան դարձուցած այս տէրութեան հետ:

Պիւրոն իր դիրքորոշումը կը փորձէր արդարացնել Հայաստանի վարչաձեւին տիրանալու միտումով: Խ. Միութիւնը կրնար պարտուիլ եւ այս պարագային, Դաշնակցական զինեալ խորհրդանշական ոյժի մը գոյութիւնը Նազի Բանակին մէջ, կրնար պարտեալ ժողովուրդի մը ենթակայութենէն ու վնասներէն փրկել Հայաստանի ժողովուրդը:

Պիւրոյի մարդիկը կը պնդէին նաեւ, թէ Հիթլեր խոստացած է Հայաստանը Դաշնակցութեան յանձնել Խ Միութեան դէմ յաղթանակ տանելու պարագային:

ԱՆԿԱՐԵԼԻ ՈՒ ՍԻՆ ԵՐԱԶՆԵՐ
ՈՐՈՆՔ ԲՆԱԻ ՊԻՏԻ ԶԻՐԱԿԱՆԱՆԱՅԻՆ

Ինծի համար անհեթեթ ու երազային բաներ էին տուներ: Նախ հաւատք չունէի որ Գերմանիա յաղթական

դուրս կու գայ: Երկրորդ՝ չէի հաւատար որ Նացիզմը կրնայ ազատութիւն ու խաղաղութիւն բերել Հայաստանին:

«Նոր կարգ»ի ներկայացուցիչներուն ցեղատեացութիւնն ու բռնատիրական փիլիսոփայութիւնը չէին միայն զիս տարակոյսի մատնողը: Նացի Գերմանիոյ պաշնակից դարձեր էր Թուրքիան, որ իմ աչքին կը պատկերացնէր Գայգերական Գերմանիոյ ու Իթթիհատական Թուրքիոյ միջեւ կնքուած զինակցութիւնը, որուն աւանդութեան շարունակութիւնն էր այս մէկը: Գոնէ այսպէս կը նկատէի ես: Որով, Գերմանական յաղթանակի մը պարագային, Հայաստանի բախտով մտահոգուելու պէտք չունէին ուրիշները: Թուրքիան կը բաւէր, որուն Բանակները տարիներ ամբողջ շարուած մնացին Արաքսի արեւմտեան եզերքին վրայ, անհամբեր սպասելով Սթալինկրատի անկումին: Դիտեցին արեւելեան ափը եւ յուսացին, եւ քանի յուսացին այնքան այրեցան Երեւանին կարօտէն:

Բարեբախտաբար դիմադրեց Սթալինկրատը: Գերմանիան պարտուեցաւ: Իմ համոզումս էր, որ անով վերապրեցաւ նաեւ հայութիւնը: Այլապէս Թուրքերը, իրենց հին բարեկամ Գերմաններուն հետ, Մեծ Եղեռնէն ճողոպրած հայութեան վերջին կտորին հաշիւը մաքրած պիտի ըլլային այսօր:

Եւ ըսել, թէ Դաշնակցութիւնը նպաստած պիտի ըլլար այս բնաջնջումին, իր կամաւորներուն հրացանները Սորհրդային Բանակին մէջ կռուող հայ զինուորներուն կողքին ուղղելով:

Դաշնակցութեան կողմէ Նացիներուն հետ յարաբերութիւն հաստատողները եղան Դրօն եւ Արարատեանը:

Փարիզի Կեդրոնական Կոմիտէի ժողովներուն մէջ ես գլխովին հակառակեցայ այս ծրագրին որ աղէտալի էր պարզապէս: Վնասակար՝ մեր ժողովուրդին, իսկ աններելի՝ Կուսակցութեան համար:

Կեդրոնական Կոմիտէի մնացեալ անդամները կողմնակից գտնուեցան, հակառակ այն պնդումիս, թէ Գերմանացիները պիտի չկրնան շահիլ այս պատերազմը եւ թէ իրենց ժամանակաւոր յաջողութիւնները պէտք չէ տպաւորեն մեզ:

ՆԱՄԱԿ ՄԸ ՈՐ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾ ՄՆԱՑ...

Կ. Կ. ի նիստերը կ'անցնէին փոթորկալի: Օրին մէկն ալ ցոյց տուին նամակ մը որ, իբր թէ, Եգիպտոսէն ստացած են եւ որուն մէջ Պիւրոն, որպէս թէ, իր հաւանութիւնը կու տայ Դրոյի եւ Արարատեանի ծրագրին:

Հարցուցի, թէ որո՞ւն միջոցաւ ստացուած է այս նամակը: Տուին մարդու մը անունը զոր առաջին անգամ կը լսէի: Նայեցայ նամակին որ ո՛չ կնիք եւ ո՛չ ալ ստորագրութիւն կը կրէր: Հետեւցուցի որ կրնար կեղծ ըլլալ, գուցէ եւ ճիշդ էր իմ ենթադրութիւնս: Ամէն պարագային հաշուի չառնուեցաւ իմ օրինական բողոքս: Մեծամասնութիւնը հաւանութիւն տուաւ գործակցութեան թէզին եւ որոշումը վաւերացուեցաւ:

... ՀԱՇՎԵՐՈՅԹ Ի ՊԱՏԻՒ ՆԱՅԻ ՍՊԱՆԵՐՈՒՆ

Ասոր վրայ Կ. Կ. ը ճաշկերոյթ մը սարքեց ի պատիւ Նացի սպաներուն: Քսանէն-երեսուն հազար Ֆրանք ծախսուեցաւ: Բողոքեցի նաեւ իրենց այս քայլին ու կրկնապէս վնասակար մտնումներուն դէմ: Կրկին անգամ իմ դէմ ցցուած գտայ մեծամասնութիւնը Կ. Կ. ի անդամներուն: Մերժեցի մատնակցիլ մեր եւ Ֆրանսացի ժողովուրդի դահիճներուն ի պատիւ սարքուած ճաշկերոյթին, պնդելով, որ սխալ է նման հրապարակային ցոյցեր կատարել: Բայց մարդիկ չունեցան տարրական հեռատեսութիւնը:

Հոս եւս Շաւարշը իր պատեհապաշտի եւ անսկզբ բռնաբանականի դէմքը ցոյց տուաւ: Ընդդիմացայ «ՅԱՌԱՋ»ի վերահրատարակման: Ինք գնաց մինչեւ Պերլին, որպէսզի համոզէ Գիւլխանդանեանը եւ տիրանայ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ին: Հոս ալ ձախողեցաւ: Յետոյ վազեց մինչեւ Մարսէյ: Նոր յուսախաբութիւն: Անմիտը չէր տրամաբաներ, թէ Նացի իշխանութեան ներքեւ հրատարակուած թերթի մը պարտաւոր պիտի ըլլար, կամայ-ակամայ, Գերմանացիներուն տիւտիւկը փչել: Թէեւ իր մէջ կար գերմանոփիլ գիծ մը: Շատ ուշ անդրադարձաւ գործելիք անխոհմտութեան: Նամակ գրեց ինծի նախ շնորհակալութիւն

յայտնելու եւ ասլա ներողութիւն խնդրելու համար: Նամակը կը պահեմ մինչեւ այսօր: Բայց աւելորդ է հրատարակութեան տալ: Եղածն ալ բաւարար է ճշմարտութիւնը կարենալ հաստատելու համար:

Տարօրինակ եւ ցաւալի է միայն այն, թէ ինչպէս, մարդիկ, որոնք հետեւողական սկզբունքայնականի հովեր կառնէին, պայմաններու եւ կացութեան փոփոխութեան հետ դիրք ու համոզում կը փոխէին: Մէկ շապիկը հանելով միւսը կը հագնէին:

ՊԻՒՐՈՅԻՆ ՍԽԱԼ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԴԵՊ

Դաշնակցութեան Պիւրոյին կեցուածքը, որ թշնամական է իմ. Հայաստանի հանդէպ, կը գտնեմ սխալ: Վըստահ եմ որ ինծի պէս կը խորհին շատ Դաշնակցականներ, Հ. Մ. Ը. Մ. ի անդամներ որոնք կը պահեն իսկական յեղափոխականի ու գաղափարական մարդու գիտակցութիւնը որ չէ թունաւորուած փառատենչութեամբ ու անձնական կեանքով:

Կարելի է ունենալ գաղափարական նախասիրութիւններ, բայց անկէ առաջ պէտք է ունենալ հայրենիքին ապահովութեան մտահոգութիւնը, ազգին սէրը եւ անոր վերելքին տենչը, որ անկեղծութեան ու հոգեկան մաքրութեան ասլացոյց մըն է:

Հայրենիքին մէջ տիրող վարչաձեւը փոխելու հոգէն առաջ Դաշնակցականը, ինչպէս ոեւէ հայ, որ կողմի ու գոյնի ալ պատկանի, ունի ուրիշ, աւելի հիմնական եւ կարեւոր ընելիք — Հայը պահել հայ, արդարօրէն լուծել տալ իր հողային դատը, իրականացնել հայութեան միութիւնը պատմական Հայաստանի մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ
ՊԻՏԻ Զ'ԸՆԴՈՒՆԵԻՆ

Նոյն իսկ կարելի է օրինապահ ընդդիմադիրի կեցուածք ունենալ իմ. Հայաստանի հանդէպ, բայց քաղաքական եւ ընկերային պատճառներով հայրենիքին գոյութիւն

նը ուրանալ, անոր դէմ պայքարիլ, հայութիւնը բաժան-
բաժան ընել եւ հիւծել — ասիկա մեծ յանցագործութիւն
է: Դաշնակցութեան հիմնադիրները պիտի չ'ընդունէին ի-
րենց կերտած Կուսակցութեան այսօրուան ուղղութիւնը,
որ սկիզբի Մրազրին ու նպատակներուն հակառակ պատ-
կերը կը ներկայացնէ: Այնքան որ անճանաչելի դարձած է:
Հայրենիքն ու Ազգը սրբութիւն էին իրենց համար: Անոնց
սիրոյն չէ՞ր որ մահուան կամաւոր դարձած էին:

Դեռ տասնամեակներ առաջ դիմած եմ Պիւրոյին եւ
սլահանջած, որ Կուսակցութիւնը համաձայնութեան դայ
Հայաստանի Կառավարութեան հետ եւ լքէ իր ներկայի
ժխտական, նոյն իսկ թշնամական կեցուածքը, որ զինք կը
հակադրէ նոյն իսկ սեփական սկզբունքներուն՝ Ազգի ու
Հայրենիքի հանդէպ:

Մինչեւ այսօր պատասխանի կը սպասեմ: Կը թուի
որ նոյն իսկ հաշուի չէ առնուած դիմումս: Այնքան որ ան-
կարելորդ եւ անընդունելի գտած են առաջարկս: Անձս ալ
կ'երեւի արժէք չէր ներկայացներ իրենց համար: Իրենց
յարգելիք մարդը իրենք գիտէին:

Վերջին հաշուով ինչ է Դաշնակցութեան ձգտումը
եթէ ոչ Ազգին ու Հայրենիքին ապահովութիւնն ու յաւեր-
ժացումը: Երբ այս երկու նպատակները գրեթէ իրականա-
ցած են այսօր, պէ՞տք է Կուսակցութիւնը, քաղաքական
կամ իշխանութիւնը խլելու նպատակով, դէմ գայ ներկայ
իրականութեան եւ հակադրուի բաներու որոնց առաջին
ցանկացողը եւ պաշտպանը եղած է: Կուսակցական շահե-
րէ տարուած պէ՞տք է վտանգէ մեր ժողովուրդը եւ անոր
գոյութիւնը Հայրենիքին մէջ, երբեմն գերազանցելով
բուն թշնամին Հայաստանը վատաբանելու մէջ:

Տակաւին 1922-ին, Հ. Յ. Դ. ի Եգիպտոսի մէջ գու-
մարուած Ընդհ. Ժողովին, հարց ներկայացուցի Կուսակ-
ցութեան կապերը Հայաստանի իշխանութեանց հետ բնա-
կան դարձնելու մասին: Պահանջեցի որ վերաքննուի ան-
վերապահօրէն կազմակերպութեան քաղաքականութիւնը,
քանի որ մեր ընթացքը վնասակար էր նախ սփիւռքահա-
յութեան եւ յետոյ Կուսակցութեան համար:

ՔԱՆԻ ՈՐ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ ԱՄԻՍՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑ ԷՐ...

Ընդդիմացան առաջարկիս: Մեծամասնութիւնը կողմնակից եղած է որ պայքարը շարունակուի, նոյն իսկ աւելի բուռն թափով: Մարդիկ ամիսներու հարց կը նկատէին խորհրդային ռէժիմի տապալումը:

Ուրիշ առիթներով ալ դիմեցի Պիւրոյին եւ ըսի, թէ Պոլշեւիկեան հասցէին հայհոյանք թափելէ զատ ուրիշ բան ըրած չունիք: Ի՞նչ կը շահիք: Աւելի լաւ կ'ըլլայ որ համաձայնութեան եզր մը գտնելու մասին խորհիք: Մարդիկ չպատասխանեցին: Հաւանաբար չկարդացին ալ նամակներս: Կը ցաւիմ որ անոնց փոփոխութիւնները պահած չեմ քովս: Ահա պատճառներէն մէկը որ մեկուսանամ եւ գործ չունենամ ապիկարներուն հետ:

Իմ տեսակէտս այն է, որ Դաշնակցութիւնը պէտք է լեզու գտնէ հիմակուան Հայաստանի Կառավարութեան հետ: Նախ որովհետեւ մեր հայրենիքին աշխարհագրական դիրքը այդպէս ընել կը պահանջէ: Մեր ժողովուրդը պէտք է յարմարի իր Պետութեան ներկայ վարչաձեւին եւ ապրի խաղաղ ու ամփոփ, քանի որ շրջապատուած է ագրէսիոն եւ ցեղային այնպիսի հաւաքականութիւններէ որոնք նպաստաւոր կեցուածք չունին իրեն հանդէպ:

Օրինակը մէջտեղն է:

Պէտք է ընդունիլ որ ներկայ վարչաձեւին շնորհիւ կրցանք փրկել միլիոնաւոր ժողովուրդ որ այսօր կ'ապրի Հայաստանի մէջ, ապահով պայմաններով: Դարձեալ չընորհիւ ներկայ սիստեմին կրցանք վերականգնիլ իբր Ազգ եւ Պետութիւն եւ հաճիլ բարգաւաճութեան այն աստիճան, որ սկսանք արտածել մեր արտադրութիւնները:

Պէտք է լեզու գտնել՝ նաեւ անոր համար որ ներկայ ընկերային ու քաղաքական դրութիւնը կայուն եւ ամուր է: Ժամանակը ցոյց տուաւ որ յարմարագոյնն է մեր գոյութեան ամրացումին եւ վերելքին համար:

Ես համոզուած եմ որ այսօրուան դրութիւնը երբեք չփլիթ, եւ օրէ օր պիտի յառաջդիմէ:

Մեր ժողովուրդը այլեւս չի կրնար վստահիլ Եւրոպայի իր երէկի կարծեցեալ բարեկամներուն վրայ: Իսկ յոյս կապել Սեւրի դաշնագրին՝ բացարձակապէս սխալ է: Ապացոյցը մէջտեղն է: Դաշնագիրը ստորագրեցին եւ պահ

մը ետք ստորնաբար լիզեցին, ուրացան իրենց ստորագլու-
րութիւնը: Անոնք ստորագրեցին՝ վստահ ըլլալով որ պի-
տի չգործադրեն ինչ որ կը խոստանային եւ ընդունիլ կը
ձեւանային: Այդ տէրութիւններուն համար կար ոռոսա-
կան վտանգը որ կը ստիպէր իրենց դաշնակցիլ Թուրքիոյ
հետ, զայն զօրացնել: Ամէն ազգ նախ իր շահերով մտա-
հոգ կ'ըլլայ, յետոյ միայն կը մտածէ բարեկամին, դրա-
ցիին կամ ուրիշին մասին:

Պիւրոյի աթոռներուն բազմած մարդիկը սխալ ըն-
թացքի մէջ են: Իրենց մտքէն ու հոգիէն անցածը իրակա-
նութեան տեղ կ'առնեն: Չեն ուզեր կեանքի իրականու-
թիւնը տեսնել իրապաշտութեան աչքով եւ հաստատել, որ
կեանքին անիւը իրենց ցանկութեան եւ յուսացածին հա-
կառակ ուղղութեամբ կ'երթայ: Վա՛յ անոր որ ետ կը մը-
նայ կամ կը փորձէ կանգնիլ անոր առաջընթացին դէմ:

...ԴԵՊԻ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կեանքը դէպի Ընկերվարութիւն կ'երթայ: Այդ է օրուան պահանջը: Հեռու չէ այն օրը երբ Ընկերվարութիւնը ամբողջութեամբ պիտի տիրէ աշխարհին: Այդ Ընկերվարութիւնը ներկայիս Ռուսիոյ կամ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցածէն կրնայ տարբեր ըլլալ, ուրիշ ձեւ ունենալ, բայց մէկ բան անխուսափելի է որ Ընկերվարութիւնը պիտի յաղթանակէ եւ տիրէ աշխարհին:

Դաշնակցութեան Պիւրոն երազներէ տարուած է: Սակայն արդէն այսօր կը զգայ իր անզօրութիւնը: Կը տեսնէ որ կեանքը ուզածին հակառակ ուղղութեամբ կ'երթայ: Ուշ կամ կանուխ ստիպուած պիտի ըլլայ հաշտուելու կեանքի իրականութեան հետ, զիջելու, որովհետեւ որեւէ յենակէտ չունի, եւ պարտաւոր է զիջելու ի շահ հայութեան:

Իմ մաղթանքը, կրնամ ըսել կտակս է նաեւ որ Հ. Մ. Ը. Մ. ը վերադառնայ իր ազգային եւ հայրենասիրական բուն ուղղութեան որ իրը եղած էր հիմնադրութեան առաջին օրէն:

Հ. Մ. Ը. Մ. սկանները պէտք չէ որ քաղաքական եւ գաղափարական աշխատանքը իրենց համար նպատակ դարձնեն: Սփոռը միջազգային շարժում ըլլալով պէտք չէ գաղափարական, ցեղային եւ նոյն իսկ ազգային խտիր ու զանազանութիւն ճանչնայ:

Եղած եմ Հ. Մ. Ը. Մ. ի հիմնադիրներէն: Կազմակերպութեան հիմը դնելու պահուն, հակառակ կուսակցական գործօն անդամ ըլլալուս, պնդեցի ժողովին մէջ որ մարդական այս Կազմակերպութեան անդամները կուսակցական տարազ պէտք չէ հաղնին, կամ ենթակայ ըլլան այս կամ այն կուսակցութեան: Պահանջս, իբր պայման.

ընդունեցին բոլոր ժողովականները: Սակայն շուտով սկըսաւ անջատողական շարժում մը: Պէյրութի Մասնաճիւղը, մասնաւանդ անոր ղեկավարները, ենթարկուեցան Դաշնակցութեան հրահանգին, մերժեցին Հ. Մ. Ը. Մ. ի Կեդրոնին որոշումները, չենթարկուեցան մեր հեղինակութեան եւ հրահանգներուն, եւ մինչեւ այսօր ալ կը մնան Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ, ուղղակիօրէն տեղական Կեդրոնական Կոմիտէին միջոցաւ ղեկավարուիլ:

Դաշնակցութեան Պիւրոն երազներէ տարուած է: առաջարկներէս մէկը եղաւ Եղեռնի Յիսնամեակի եւ ուրիշ համազգային տարողութիւն ունեցող տարեդարձներու միացեալ տօնակատարութիւնը Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ: Անձամբ դիմեցին Հրանդ Սամուէլին որ Յիսնամեակը միատեղ նշուի ե՛ւ Երեւանի ե՛ւ Սփիւռքի գլխաւոր Կեդրոններուն մէջ: Պատասխանը ժխտական եղաւ: Որպէս թէ Երեւանի Կառավարութիւնը մերժած է իրենց կողմէ ներկայացուած առաջարկութիւնը:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊԻՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Վերջին տասնամեակի ընթացքին չեմ դադարած քըննադատելէ Պիւրոյին ազգային-եկեղեցական քաղաքականութիւնը: Թէեւ ես եկեղեցական գործերով բնաւ չեմ ըզբաղած, սակայն այդ պիտի չնշանակէ հետաքրքրութիւն չունենալ տազնապի մը հանդէպ որ մեր ազգային ընդհանուր կեանքը խնդրոյ առարկայ կ'ընէ:

Ներկայ ազգային-եկեղեցական տազնասլը հետեւանք է այն իրողութեան, որ Խորէն Կաթողիկոս Դաշնակցութեան ուղղութեան կը հետեւի: Կուսակցութիւնը իր գիծը կը պարտադրէ Կիլիկեան Աթոռին երբ Անթիլիասի Եկեղեցին պարտի ներկայացնել ամբողջ համայնքը եւ անոր շահերուն համաձայն գործել:

ՅԱՐԳԱՆՔ... ԱՆԾԱՆՈԹ ԶԻՆՈՒՈՐԻՆ

Իմ յուշագրութիւնս կրնար երկար ըլլալ եթէ ուզէի մէկ առ մէկ թուել ամէնը եւ ծանրանալ նոյն իսկ մանրամասնութիւններու վրայ: Սակայն նախընտրեցի բաւարարուիլ հիմնականով եւ կարեւորով: Ձեմ ուզեր ընթերցողն ու հանրութիւնը զբաղեցնել առանձին խնդիրներով, որոնք օգուտ չեն կրնար բերել ոչ Պատմութեան, ոչ յուշագրողին եւ ոչ ալ անձերուն որոնց մասին կը խօսուի: Մանաւանդ որ յուշերս կամ անոնց կարեւոր մասերը գրի առի ոչ թէ անձս փառաւորելու համար, այլ որոշ ճշմարտութիւններ կորուստէ փրկելու եւ նոր սերունդներուն օգտակար խորհուրդներ տալու համար:

Սակայն կրնայ ըլլալ որ ակամայ յիշողութենէս վերիպին պարագաներ որոնց յիշատակումը իրապէս որ պակաս մը կրնայ նկատուիլ: Հաւանաբար ալ կան այդպիսի եղելութիւններ, որոնց մտաբերումը այլեւս շատ դժուար է հիմա: Տարիքս առած եմ եւ կը գտնուիմ կեանքիս վերջին հանգրուանը: Քաշուած եմ ազգային հասարակական կեանքէ քանի այլեւս չունիմ տալիք բան մը: Ունեցածս, իր լաւագոյնով, արդէն յանձնած եմ ազգիս: Աւելի լաւ չէ՞ որ մարդ ինք գիտակցի որ հասած է ինքզինք հանգըստեան կոչելու ժամանակը: Փոխանակ իր այլեւս ոչ-պիտանի գոյութիւնը ուշադրութեան առարկայ պահել փորձելու, կամ պարտադրելու որ մարդիկ իրմով զբաղին: Ես անոնցմէ չեմ, եւ գիտեմ որ կան փառքի հետամուտներ որոնք տարրական իմաստութիւնը չունին ընդունելու որ ամէն մարդ, ամենէն օգտակար եւ տաղանդաւորն իսկ, պարտի ինքզինք պահել գիտնալ: Քիչ մը մեկուսի կենալ որ նորերը, յաջորդները գան եւ ստանձնեն իրենց գործը, շարունակեն իրենց վստահուած պարտականութիւնը:

Ինծի համար աւելի մեծ ցաւ պիտի ըլլայ սակայն, ներկայ համեստ յուշագրքի հրատարակութենէն ետք հաստատելը, անդրադառնալը, որ յիշատակութեան արժանի այս կամ այն եղելութեան կողքին մոռցուած է յարգարժան դէմք մը, գովելի անձ մը որ իր դերով ու գործունէութեամբ արժանի է երախտագիտութեան: Գոնէ պիտի ուզէի անձամբ վարձահատոյց ըլլալ, չմեկնած ըսել շնորհակալութեան խօսքս, եւ ինքզինքս, հոգիս զգալ աւելի թեթեւ այնուհետեւ...:

Անոնք կրնան ըլլալ մարտընկերներ, գործակիցներ, մեծ պարտականութեան ճամբու վրայ հանդիպած, նոյն ճակատագիրը, բախտը կրած նուիրեալներ, որոնց կրնաս հանդիպած չըլլալ առաքելութեան գլուխ հանուելէն ետք, բայց որոնց դէմքը, յիշատակը կը մնան մէջդ վառ, անմոռաց:

Եթէ կան այնպիսիներ որոնց անունն ու գործը չիլիւռ անբախտութիւնը ունիմ այս պահուս, պիտի խնդրէի անոնց անծայր ներողամտութիւնը: Թող խնայեն ինծի, հաշուի ունենան ժամանակը եւ տարիքը: Բայց մնան համոզուած որ եղած եմ անկեղծ, յարգանքով ու գործով լեցուն հանդէպ զինակիցներուս եւ ճակատագրի ընկերներուս:

ԱՐԺԱՆԻ ՅԱՐԳԱՆՔ ՄԸ ... ԴԵՌ ԶՄՈՌՅԱԾ

Առիթէն օգտուելով պիտի շտասիմ – քանի դեռ վառ է յիշողութեանս մէջ – արժանի յարգանք ընծայել գաղափարանուէր ընտանիքի մը: Քէչեան Իզրայէլն եւ իր ընտանիքն է ան: Հրաշալի մարդ մը որ իր կողակիցով եւ զաւակներով նուիրուած էր ազատագրական շարժումին, իրենց բովանդակ կարելին ըրին յեղափոխական գործի յաջողութեան սատարելու համար:

Իմ առաջին տեռորը որ կատարուեցաւ այնքան մեծ յաջողութեամբ, կարեւոր չափով կը պարտիմ այս ընտանիքին աջակցութեան: Իմ ղեկավարութեան ներքեւ գործող տղոց ընծայած են անհրաժեշտ ամէն օգնութիւն, դիւրացնելով Գործի կատարումը:

Իզրայէլ Քէչեանը ծնած է 1909 թուին, Կեսարացի

ընտանիքէ։ Ունեցած է երկու զաւակ՝ Յարութիւնն ու Սո-
նան, որոնք մասնագիտութեանց տէր, դիրքի տիրացած
պատուաբեր հայորդիներ են։ Հայր Քէչեանը, որ մահա-
ցաւ 80 տարեկանին Փարիզի մէջ, սրտի կաթուածէ, իբր
Անգլիական Բանակի զինուոր հարիւրաւոր հայ որբեր
փրկած է թուրքերու ձեռքէն, բացի մղած փրկարար պայ-
քարներէն՝ Մուշեղի խումբին մէջ, ուր աչքի զարկած է
յանդգնութեամբ եւ զոհողութեան ոգիով։ Յարգանք իր
յիշատակին։

Ի Ն Չ ՈՒ Դ . . .

Ինչո՞ւ համար կտակ մը կը նկատեմ այս գիրքս:

Դեռ պատանի տարիքէս հայրենիքին ու ազգին նը-
ւիրումի գաղափարը, մեր ժողովուրդին ազատագրութեան
խնայալը զիս մղեց որ կեանքիս նպատակը դարձնեմ ծառա-
յութիւնը եւ մտնեմ Դաշնակցութեան շարքերը:

Աւելի քան քառորդ դար, լուռ եւ յամառ, հետեւո-
ղական եւ անսակարկ նուիրումով կատարեցի ինչ որ հայ-
րենասիրութիւնս եւ ազգասիրութիւնս կը թելադրէին ին-
ծի: Գործադրեցի ղեկավար Վերին Մարմնին որոշումները
որոնք ճիշդ էին եւ անհրաժեշտ, եւ ուղեցի գոնէ մասամբ
նպաստած ըլլալ մեր ժողովուրդի գերագոյն իղձերուն ի-
րականացման:

Այսօր, երբ թեւակոխած եմ արդէն 92 տարիքս,
հարկ կը սեպեմ շեշտելու որ ես հրաժարած չեմ Հ. Յ. Դաշ-
նակցութենէն, այլ՝ ինքզինքս մեկուսացուցած նկատելով,
որ Կուսակցութեան ղեկավարութիւնը կը գտնուի ապիկար
մարդոց ձեռքը՝ եւ անկարելի է այլեւս օգտակար ու շինիչ
աշխատանք տանիլ անկէ ներս: Կը մնամ գաղափարական
մարդ, այլապէս գիծ քաշած պիտի ըլլայի իմ 25 տարուան
հասարակական վաստակիս վրայ: Բայց իմ ըմբռնած Դաշ-
նակցութիւնը այն չէ ինչ կը ներկայացուի այսօր, կամ կը
դրսեւորուի Պիւրոյի գործունէութենէն:

ՔԱՇՈՒԱԾ ԱՆՆՇԱՆ ԳԻՒՂ ՄԸ...

Հիմա քաշուած եմ անշան գիւղ մը եւ կը սպասեմ
վերջին հանգրուանիս որ հեռու պէտք չէ ըլլայ:

Ըսի, թէ ինչո՞ւ կտակ մըն է ասիկա:

Մարդը անցաւոր է: Ամէն ոք այցելու է կեանքի

մէջ, եկուոր մը որ, կարճ դադարէ ետք, պիտի մեկնի իր-
մէ հտք դալիքներուն ձգելով աւանդ մը, որ կրնայ պիտա-
նի կամ անպէտ, լաւ կամ գէշ, գեղեցիկ կամ տգեղ ըլլալ:

Մեկնումի նախօրեակիս կը տեսնեմ որ նիւթական
հարստութիւն չունիմ ձգելիք, ոչ ալ անձնական կեանքս,
իր մանրամասնութիւններով, կրնայ հետաքրքրել ուրիշը
կամ կրնայ ուշադրութեան արժանի նկատուիլ:

Ինչ որ ունիմ եւ ինչ որ պիտի կրնամ թողուլ եկող
սերունդներուն եւ Պատմութեան, ատիկա պարզ ու համեստ
կեանքի մը պատմութիւնն է:

Իմ միակ ժառանգս կը կազմէ մաքուր խիղճ մը,
անսակարկ ծառայութիւն եւ ամբողջական նուիրում մը
Հայրենիքիս եւ ժողովուրդիս:

Նուիրուեցայ եւ պայքարեցայ մոռնալով անձնակա-
նը եւ ամբողջ ունեցածս՝ իմացական կամ Ֆիզիքական
յատկութիւն որպէս, տրամադրելով հաւաքականին:
Միշտ համոզում ունեցայ որ մարդ-անհատէն կը մնայ ինչ
որ անանձնական է, ինչ որ տուած է ուրիշին, ընդհանու-
րին, մեկնակէտ ունենալով Ազգն ու Հայրենիքը:

Ամենէն դժնդակ պահերուս չունեցայ զղջումը կա-
տարածիս, գիտնալով որ պարտաւոր էի զայն կատարել,
տալ իբր մարդ ու հայրենասէր:

ՀԵՌՈՒ ԻՆՁՄԷ ՊԱՇՏՕՆԻ ԱՄԷՆ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄ

Ամենէն պայծառ օրերուն կամ յաջողութիւններու
պարագային իսկ մեծագոյն վարձատրութիւնս կազմեց
Հայրենիքիս օգտակար եղած ըլլալու հանգամանքը: Ինձ-
մէ միշտ հեռու մնաց դիրքի ու պաշտօնի շահագործումը
յօգուտ անձնականին, եւ միշտ խորշած եմ եւ ունեցած ան-
ներող վերաբերում կեղծ ազգասէրներուն եւ պայմաննե-
րու համապատասխան դիրք եւ գոյն փոխողներուն նկատ-
մամբ:

Կրնայի աւելին տալ եւ ընել: Համեստ կարողու-
թիւններս աւելի երկար կրնայի տրամադրել ազգային նը-
պատակներու իրականացումին, ժողովուրդիս պայքարին
եւ նոյն իսկ պատկանածս Կուսակցութեան հատուածական
շահերուն: Ես չեմ պատասխանատուն եթէ չկրցի: Թոյլ

չտրուեցաւ: Կը ցաւիմ միայն որ կրնայի դեռ ծառայել,
բայց միջոցը պակսեցաւ նեղմիտ ու ալլասերած մարդոց
խափանող միջամտութիւններուն հետեւանքով:

Կը մեկնիմ գալիք սերունդներուն ձգելով կեանքիս
պատմութիւնը, բնութագիրս, վաստակս եւ դեռ՝ ճշգ-
տումներս որոնք երազ մնացին: Ինչպէ՞ս կը գնահատեն իմ
ազգիս վաղուան զաւակները: Օրինակելի բան կամ յար-
գանքի արժանի գործ կը նկատե՞ն: Եթէ գտնեն յիշարժան
ու օգտակար գործ մը, ասկէ տպաւորուին ու ներշնչուին
գէթ դոյզն չափով, ինքզինքս պիտի գտնեմ անհունօրէն
վարձատրուած: Ասիկա պիտի կազմէ իմ միակ եւ թանկա-
գին ժառանգը՝ ձգուած յաջորդներուս:

ԻՆՉ ՈՐ Կ՛ՈՒԶԵՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՍ ԶԱԽԱԿՆԵՐԷՆ...

Պիտի ուղէի նաեւ որ իմ գաղափարի ազնիւ ընկերս. Ժողովուրդիս զաւակը, իւրաքանչիւր հայ մարդ, դաս վերցնելով մեր պատմական անցեալի մռայլ ու լուսաւոր անցքերէն, գիտնար ճիշդ կողմնորոշուիլ, քալէր գործնական եւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան ճամբէն, հանրութեան դատաստանին յանձնէր կեղծ ժողովրդասէր ու գաղափարական ղեկավարներն ու մարդիկը, հաւատարիմ մնար իրաւ հերոսներու, խոնարհ և նուիրեալ մարտիկներու բարոյական աւանդներուն, եւ աւելի քան համոզում դարձնէր այն իրողութիւնը, որ սիրել՝ իր անձը ընծայաբերել կը նշանակէ, իսկ առանց մոռնալու իր անձը, սեփական ու ժամակակաւորը, առանց յանձնառու ըլլալու զոհողութիւններու գերագոյնին, կարելի չէ ճշմարիտ սկզբունքայնական եւ գաղափարական մարդ նկատուիլ:

Այս է իմ կտակը:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

Վատերու հաշուեյարդարի բաժինը աւելի յատակ պատկերացուցած ըլլալու նպատակով, պիտի ուզէի իմ կողմէ կատարուած գործերը ներկայացնել մասնաւոր կարգով եւ յիշատակութեամբ:

Նպատակս կրկնութիւն մը ընել չէ, այլ դիւրացնել գործը ապագայ պատմաբանին, եւ կանխել թիւրիմացութիւններն ու ցաւալի վրէպները:

Ստորեւ շարքը մաքրագործումներուն.

Ա.— Առաջին հաշուեյարդարը «Բոլիս» կարապետի վրայ: Ասիկա կ'ապրէր Գում-Գափու: Հետապնդումներէն խուսափելով փախաւ եւ հաստատուեցաւ Թոփ Գափու: Սակայն արդարութեան ձեռքը հասաւ մինչեւ իր թաքըստոցը: Իր հաշիւը մաքրողները եղան Չինկիլերցի Վարդանը եւ Թոփ Գափու բնակող Իգրաէլ Քէչեանը:

Բ.— Վահէ Եսայեանը, որ իր արդար պատիժը ստացաւ: Շատ վտանգաւոր լրտես մըն էր: Ճամբան քալած միջոցին ստէպ ետին կը դառնար որ հետեւող չըլլայ իրեն: Ձեռքը ամէն վայրկեան ատրճանակին վրայ կը պահէր: Ասոր հաշիւը մաքրողը եղաւ Արշաւիրը, որ խնամքիս ներքեւ մեծցած էր սկսեալ 12 տարեկանէն:

Գ.— Ալի Ռիզա ոստիկանապետը, որ զիս ձերբակալած էր, եւ իր հետ Յարութիւն Մկրտիչեանը միասին մաքրողը եղաւ Յովհաննէսը:

Դ.— Արամեանց, որ Հնչակեան մըն էր եւ կը նկատուէր մեղսակից Քսաններու խնդրին մէջ: Հաշուեյարդարի ենթարկուեցաւ իր Գում-Գափուի տան առջեւ: «Վերջացած» ըլլալը հաստատելու համար իսկոյն գացի եւ երկու ուսերէն վերցուցի, համոզուած ըլլալու համար որ անշնչացած է:

Ե.— Պուլկար Մակեդոնացին, որ Շաւարշ Մխաբ-

եանը ձերբակալած էր: Զինք մաքրողը եղաւ Արշակը որ
երկու «գործ» կատարած է:

Զ.- Սայիտ Հալիմի հաշուեյարդարը Հռովմի մէջ,
Արշակի միջոցաւ:

Ասոնցմէ դուրս գլուխ հանած եմ երեք տէռորներ
Պուլկարիոյ մէջ:

Ա.- Վառնայի մէջ, Դաշնակցական խմբագիր մը,
որ քսան հազար քրոն իւրացուց: Ըմբոստացած էր Դաշ-
նակցութեան դէմ: Ռոստոմի որոշումով կազմակերպեցի
տէռորը, որուն գործադրողը Վարդօն եղաւ:

Բ.- Լրտես Պետօ Սիրեճեանի քրոջ փեսան՝ Զերէ-
եան Յակոբը:

Գ.- Քրիս Ֆեներճեանը, այլ անունով՝ Սիլվիօ Ռի-
չի, որ մասնակցած էր Սուլթանի մահափորձին, բայց չե-
ղած իր ճամբէն հետագային: Պալքանեան կեղը. Կոմիտէի
որոշումով եւ Ռոստոմի հրահանգով մահուան դատապար-
տուած էր:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿ

Որպէս կարեւոր վրիպակ կը խնդրուի ուղղել 14-րդ էջին մէջ
թույլատրուած սխալը: Այնտեղ նկարագրուած է Ղարաբաղի ժողո-
վուրդին կրած վնասը որ 24.000 հազար գնահատուած է, բարեբախ-
տաբար միայն 4000 եղած է: